

**ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ
БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Қол жазба хуқықында

УДК: 412.2=20

ХОЖАМУРАТОВ РАМИЛЬ ИБРАХИМОВИЧ

**ИНГЛИС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГИ АТЛЫҚ СӨЗЛЕР ҲӘМ
ОЛАРДЫҢ ЖАСАЛЫЎ УСЫЛЛАРЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ
ҮЙРЕНИЛИЎИ**

**5A120102 - Лингвистика (инглис тили) Магистр
академиялық дәрежесин алыў ушын жазылған
ДИССЕРТАЦИЯСЫ**

Магистратура бөлими баслығы:
ю.и.к.доц. Гулимов А.Б.

«Инглис тили хәм әдебияты» кафедрасы
баслығы:
ф.и.к., доц. Хаджиева Д.

Илимий басшы:
ф.и.к., доц. Курбанбаев Дж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Шет тиллер факультети

Инглис тили хәм әдебияты кафедрасы

Оқыў жылы	2015-2017
Магистрант	2-курс Р.Хожамуратов
Илимий басшы	п.и.к. Дж. Курбанбаев

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСЫ АННОТАЦИЯСЫ

Магистрлик диссертациясы темасы: Инглис хәм қарақалпақ тиллеринде атлықлардың жасалыў усыллары

Изертлеўдиң актуаллығы. Хәммемизге белгили, инглис хәм қарақалпақ тиллери грамматикалық структурасы тәрәпинен тиллердиң еки типологиялық топарына тийисли есапланады. Инглис тили – Қинд-Европа тиллери семьясына кирип, ол флектив тил есапланады. Сөздиң морфологиялық формаларынын флексия жәрдемінде жасалыўы бул тиллер топарының тийкарғы характерли белгиси есапланады. Ал, қарақалпақ тили болса, түркий тиллер семьясына тийисли хәм ол агглютинатив тил болып есапланады. Сөз түбирине анық, грамматикалық мәниге ийе болған жалғаўлар қосыў арқалы жасалыўы қарақалпақ тилиниң өзине тән белгилеринен бири есапланады.

Инглис хәм қарақалпақ тиллериниң хәр түрли тиллер семьясына тийисли болыўы структуралық тәрәптен парық етиўши тәрәплери бар екенлигин көрсетиўи сөзсиз. Соны айтыў керек, салыстырыў нәтийжесинде бул тиллердиң уқсас тәрәплериниң да бар екенлигине гуўа болдық.

Изертлеўдиң объекти. Инглис хәм қарақалпақ тиллеринде атлық сөзлер есапланады.

Изертлеўдиң предмети. Хәр қыйлы тиллер топарына кириўши Инглис хәм қарақалпақ тиллериндеги атлық сөзлер жасалыўында лексика-морфологиялық, аббревиация усыллары.

Изертлеўдиң мақсет хәм ўазыйпалары. Жумыстың тийкарғы **мақсети** – инглис хәм қарақалпақ тиллерин салқстырмалы планда, атап айтқанда атлық сөзлердиң жасалыў жолларын тереңнен изертлеў. Бул мақсетти әмелге асырыў ушын төмендеги **ўазыйпаларды** шешиў көзде тутылады:

- лингвистикада атлық сөз шақабы сыпатында үйренилиўи,
- инглис тилинде атлық сөзлердиң жасалыўы изертлениўина

тарийхий сыпатлама беріу,

- атлықлардың жасалыу структурасын ашып беріу,
- англис тилинде атлық сөзлердің лексикалық-морфологиялық усыллар арқалы жасалыуын изертлеу,

- қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлердің морфологиялық усыл менен жасалыуын көрсетип беріу,

- атлықтың сөз қосылыу усылы менен жасалыуын үйрениу,

- атлықтың аббревиация усылы менен жасалыуы хэм оның сөз жасалыу системасындағы тутатуғын орнын анықлау.

Изертлеу методлары. Жумыста салыстырма, тарийхий-салыстырма, социалингвистикалық хэм социологиялық изертлеу методларынан пайдаланылды.

Изертлеудің илимий жаңалығы. Бул жумыс англис хэм қарақалпақ тиллеринде атлық сөзлердің жасалыуы мәселелерин үйрениуге арналған диссертациялық изертлеу болып табылады. Бунда усы тиллердеги атлықтың сөз шақабы екенлиги, атлық сөзлердің жасалыуы арқалы тиллердің сөзлик курамының байыуы, сөз жасалыуы арқалы тиллердің өз ара тәсир етиу себеплери биринши рет хәр тәрепме изертленип отыр.

Изертлеудің теориялық хэм әмелий әхмийети. Диссертациялық изертлеудің барысында алынған теориялық жуўмақлардан тиллерди салыстырып изертлеуде пайдаланыуға болады. Жумыс әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе. Оннан жоқары оқыу орынларының англис тили хэм әдебияты, англис филологиясы бағдарлары, лингвистика – рус тили қанигелиги ушын арнаулы курслар оқытыуға болады. Диссертация материалларынан қолланбалар, тиллердің салыстырмалы грамматикасын, сондай-ақ хәр қыйлы оқыу-методикалық материаллар дүзиуде пайдаланса болады.

Диссертацияның дүзилиси хэм көлеми. Диссертация кирисиу, 3 бап, жуўмақлау, пайдаланылған әдебиятлар бөлимлеринен ибарат.

**Магистрант
Илимий басшы**

**Р.Хожамуратов
п.и.к.Дж.Курбанбаев**

Мазмуны

Кирисиў	3
1 БАП. АТЛЫҚ СӨЗЛЕР – ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМА СЫПАТЫНДА	9
1.1. Атлық – предметлик характерди билдириўши сөз шақабы сыпатында	9
1.2. Атлық категорияларының қысқаша сыпатламасы.....	14
2 БАП. ИНГЛИС ТИЛИНДЕ СӨЗ ЖАСАЛЫҰ СТРУКТУРАСЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ	22
2.1 Инглис тилинде сөз жасалыў түрлери хәм олардың жасалыў структурасы.....	22
2. 2. Инглис тилиндеги атлық сөзлердиң лексикалық-морфологиялық хәм синтаксислик усыллар арқалы жасалыўы.....	27
3.БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ АТЛЫҚ СӨЗЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ ХӘМ ӨЗИНЕ ТӘН БЕРИЛИҰ ЖАҒДАЙЛАРЫ	44
3.1. Атлықтың морфологиялық усыл менен жасалыўы.....	44
3.2. Атлықтың сөз қосылыў хәм аббревиация усылы менен жасалыўы хәм оның сөз жасалыў системасындағы тутатуғын орны.....	62
ЖУҰМАҚ	67
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР	71

КИРИСИЎ

Магистрлик диссертация жумысының тийкарлығы хэм оның актуаллығы. Өзбекистан Республикасының Биринши Президенти И.Каримовтың 2012-жыл 10-декабрьдеги «Шет тиллерин үйрениў системасын буннан былай да жетилистириў илажлары хаққында»ғы карарында билимлендириў системасының барлық басқышларында шет тиллерди үзликсиз үйрениўди шөлкемлестириў, сондай-ақ оқыўшылардың маманлығын арттырыў және заманагөй оқыў методикалық материаллар – сабақлықлар хэм оқыў-методикалық комплекслер менен тәмийинлеўди буннан былай да жетилистириўди талап ететуғыны атап өтилген¹.

Хақыйқатында да, тилсиз, әсиресе шет тиллерисиз, жәмийетлик турмыс тараўларының раўажланыўын, ондағы жетискенликлерди, топланған материаллық хэм руўхый байлықларды көз алдымызға келтириў кыйын. Сонлықтан хәр бир халық, миллет өз ана тилинен басқа шет тиллерин терең үйрениўге, изертлеўге, тиллерди салыстырыўға үлес қосыўы миннетли ўазыйпалардың бири.

Салыстырмалы тил билими хэм оның илимий-теориялық раўажланыўына И.С. Трубецкой, А.И.Смирницкий, О.С.Ахманова, В.Г. Гак, Н.А.Баскаков, Е.В. Поливанов, Н.К. Дмитриев, В.Д.Аракин, П.Н.Денисов, Дж.Б.Буранов, А.А.Абдуазизов, А.А.Абдураззаков, М.Э.Умарходжаев, Я.Р.Бенъяминов, У.К.Юсупов, М.И.Расулова, А.Э.Маматов, Ж.Ёкубов, Х.Палуанова, Д.Тешабаева қусаған илимпазлар өзлериниң фундаментал илимий мийнетлери менен үлкен үлесин қосты. Бизиң республикамызда қарақалпақ тилин рус хэм шет тиллери менен салыстырып изертлеўге арналған мийнетлер Д.С.Насиров, А. Жақсыбаев, А.Умаров, Қ.Қошанов, Ж.Алламуратов, С.Жакипов, Н.Юлдашев,

---

¹ Өзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги Қарори: “Чет тилларини ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”.

П.Курбаназаров, А.Курбанбаев, М.Авезов, О.Ибрагимов, Г.Тлеумуратов, Г.Нурумбетова, М.Жоллыбекова, М.Абдуллаев, Ж.Сейтжанов қусаған илимпазлар тәрәпинен баспадан шығарылған.

Тиллерди салыстырып үйрениўдиң әҳмийети туўралы Б.А.Серебренников былай жазады: «Тиллердиң өз ара қатнасын үйрениў лингвистикада тийкарғы ўазыйпалардың бири болып есапланады. Тиллердиң өз ара тәсир етиўи нәтийжесинде бирин бири байытыўы реаль хәм объектив факт болып, лингвистикалық илим оған итибар бермей өте алмайды»².

Бул жұмыс хәр түрли системадағы тиллерде, атап айтқанда инглиц хәм қарақалпақ тиллерде атлық сөзлер хәм олардың жасалыў усылларының типологиялық үйренилиўине арналған.

Лингвистиканың бир тараўы болған салыстырмалы типология мәселелерин изертлеў машқалаларына кейинги жылларда көпшилик лингвистлер тәрәпинен айрықша итибар берилип атыр. Типология илими өткен ХХ әсир басларынан баслап арнаўлы түрде үйренилгени менен оның тарийхы узаққа барып тақалады. Тил хәққиндағы қағыйдаларды улыўмаластырыў мәселеси орта әсирлерде бир қанша раўажланғанлығы хәққинда мағлыўматлар ушырасады.

Салыстырмалы типологиялық грамматиканың раўажланыў тарийхы тиллердиң грамматикалық дүзилиси хәққиндағы тәлийматтың қәлиплесиўи хәм грамматикалық категориялардың үйренилиў тарийхы менен терең байланыслы.

Лингвистикада салыстырыў методының бир тилдиң ишки хәм тиллер аралық салыстырыў түрлери бар. Тилдиң ишки нызамларын салыстырып үйрениўде тилдеги ең киши бирлик – фонемадан баслап синтаксислик бирликке шекем мәселелер теориялық жақтан изертленеди. Тиллер аралық салыстырыўда болса еки ямаса оннан артық тиллер салыстырылып

---

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Москва: «Наука», 1986.- Б. 18.

изертленеди.

Тиллер аралық салыстырыу системалы хэм системалы емес деп екиге бөлинеди³. Системалы түрде үйрениуде тиллер ямаса тил ярусларына система сыпатында қарап салыстырып изертлеуді билдиреди. Системалы емес салыстырыуда болса, тиллерди эпизодлық характерде изертлеуді билдиреди. Ол көбинесе бир тилде грамматикалық, фонетикалық қубылыслардың бар ямаса жоқ екенлигин анықлауға қаратылады.

Хәр түрли системадағы тиллерди салыстырып үйрениу, изертлеу теориялық хэм әмелий әхмийетке ийе. Тиллерди салыстырып үйрениу нәтийжесинде шет тили менен ана тили бойынша билимлер раўажланады, бунда бир тил қубылысы еки тилде де үйрениледи, олардың уқсас ямаса парық етиуши тәреплери анықланады.

Инглис хэм қарақалпақ тиллерин салыстырып изертлеу тиллердин системасын терең түсинип жетиу, салыстырылып атырған тиллерге тийисли билимлердин өсиуи есапланып, универсалиялардың дурыс ямаса дурыс емеслигин дәлийллеп береді.

Хәммемизге белгили, инглис хэм қарақалпақ тиллери грамматикалық структурасы тәрепинен тиллердин еки типологиялық топарына тийисли есапланады. Инглис тили – Хинд-Европа тиллери семьясына кирип, ол флектив тил есапланады. Сөздин морфологиялық формаларынын флексия жәрдемінде жасалыуы бул тиллер топарының тийкарғы характерли белгиси есапланады. Ал, қарақалпақ тили болса, түркий тиллер семьясына тийисли хэм ол агглютинатив тил болып есапланады. Сөз түбирине анық, грамматикалық мәниге ийе болған жалғаулар қосыу арқалы жасалыуы қарақалпақ тилинің өзине тән белгилеринен бири есапланады.

Инглис хэм қарақалпақ тиллеринің хәр түрли тиллер семьясына тийисли болыуы структуралық тәрептен парық етиуши тәреплери бар екенлигин көрсетиуи сөзсиз. Соны айтыу керек, салыстырыу

---

³ Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. Т.: Фан, 2007. - Б. 5.

нәтижесінде бұл тиллердің ұқсас тәрептерінің да бар екенлігіне гуға болдық.

Изертлеудің объекти – англис хәм қарақалпақ тиллерінде атлық сөзлер есапланады.

Изертлеудің предмети – хәр қыйлы тиллер топарына кириўши Инглис хәм қарақалпақ тиллеріндеги атлық сөзлер жасалыўында лексика-морфологиялық, аббревиация усыллары.

Изертлеудің мақсети хәм ўазыйпалары. Жумыстың тийкарғы **мақсети** – англис хәм қарақалпақ тиллерин салқстырмалы планда, атап айтқанда атлық сөзлердің жасалыў жолларын тереңнен изертлеў. Бул мақсетти әмелге асырыў ушын төмендеги **ўазыйпаларды** шешиў кезде тутылады:

- лингвистикада атлық сөз шақабы сыпатында үйренилиўи,
- англис тилинде атлық сөзлердің жасалыўы изертлениўина тарийхий сыпатлама бериў,
- атлықлардың жасалыў структурасын ашып бериў,
- англис тилинде атлық сөзлердің лексикалық-морфологиялық усыллар арқалы жасалыўын изертлеў,
- қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлердің морфологиялық усыл менен жасалыўын көрсетип бериў,
- атлықтың сөз қосылыў усылы менен жасалыўын үйрениў,
- атлықтың аббревиация усылы менен жасалыўы хәм оның сөз жасалыў системасындағы тутатуғын орнын анықлаў.

Жумыстың илимий жаңалығы. Бул жумыс англис хәм қарақалпақ тиллерінде атлық сөзлердің жасалыўы мәселелерин үйрениўге арналған диссертациялық изертлеў болып табылады. Бунда усы тиллердеги атлықтың сөз шақабы екенлиги, атлық сөзлердің жасалыўы арқалы тиллердің сөзлик қурамының байыўы, сөз жасалыўы арқалы тиллердің өз ара тәсир етиў себеплери биринши рет хәр тәреплеме изертленип отыр.

Бул жумыста англис тилинде атлық сөзлердің жасалыуы усыллары, түрлери хэм структурасы анықланды. Инглис тилинде атлық сөзлердің жасалыуы жағдайы грамматикалық, лексикалық хэм стилистикалық кубылыслар екенлиги топланған көп санлы мысаллар менен дәлийлленди. Хәр қандай тилдің сөзлик қурамының өсиуи хэм раўажланыуында сөз жасалыуы тийкарғы роль ойнайтуғынлығы илимий жақтан ашып берилди. Инглис тилинде атлық сөзлердің жасалыуы жоллары қарақалпақ тили менен салыстырмалы планда изертленди. нәтийжеде усы еки тилде атлық сөзлердің жасалыуындағы уқсас хэм парық етиуиши факторлар автор тәрепинен жыйналған көп санлы материаллар жәрдемінде көрсетилди.

Изертлеу темасы бойынша әдебиятлар түсиндирмеси(анализи).

. Инглис хэм қарақалпақ тиллеріндеги сөз жасау усылларын анықлауда елеге дейин белгили бир шешимге келинген пикир жоқ. Инглис тилиндеги атлықлардың жасалыуы усыллары тийкарынан үш усылды көрсетеди: лексикалық, морфологиялық хэм синтаксислық. Бул лингвистикалық проблема көпшилик илимий жумыслардың изертлеу объекти болған. Көпшилик грамматист илимпазлар бул мәселеде монография, илимий мақалалар жазған. Белгили илимпазлардан Ахманова О.С., Аракин В.Д., Виноградов В.В., Кубрякова Е.С., Иванова И.Л., Каращук П.М., Степанова М.Д, Буранов Дж.Б., Қурбаназаров П.К. өзлериниң илимий изертлеу жумысларында бул мәселеге кең тоқтап өткенлер. Сондай-ақ, қарақалпақ тили бойынша болса, Баскаков Н.А., Сухотин А., Қыдырбаев А., Бекбергенов А.Б., Даўлетов М., Ешбаев Ж. (М.Даўлетов жууаплы редактор болған академиялық грамматика басылымында) қарақалпақ тилинде атлық жасалыуын терең изертлеген. Нәтийжеде қарақалпақ тилинде атлықлар еки усылда жасалыуын көрсеткен: морфологиялық хэм синтаксислик. 70-жыллардан баслап қарақалпақ тилиндеги сөз жасау усылларына көбирек дыққат аударылып, бул мәселеге арналған айырым мийнетлер басылып шыққан.

Изертлеудің методологиясы, методлары хэм дереклери. Изертлеу

жумысында Өзбекистан Республикасының Биринши Президенти И.А.Каримовтың шет тиллерин үйрениў системасын буннан былайда раўажландырыў ҳаққында билдирген пикирлери, философиялық диалектика ҳаққындағы теориялары методологиялық тийкар ўазыйпасын атқарды.

Жумыста У.Вайнрайх, В.М.Жирмунский, Б.А.Серебренников, В.Н.Ярцева, Ж.Буранов, У.Юсупов хәм басқа да бирқатар илимпазлардың мийнетлери тийкарғы дереклер сыпатында пайдаланылды. Диссертациялық жумыстың теориялық тийкарлары сыпатында улыўма тил билими, германистика хәм тюркологиядағы соңғы жаңалықлар менен бирге белгили илимпазлар В. В. Радлов, Л. В. Щерба, Ю. Д. Дешериев, А. Н. Баскаков, У.Вайнрайх, А.Мартине, В.А.Богородицкий, В.В.Решетов, сондай-ақ жергиликли илимпазлардан А.Абдуазизов, М.Жусупов, Д.С.Насиров, А. Жақсыбаев, А.Умаров, Қ.Қошанов, хәм т.б. илимий мийнетлери хызмет етти.

Жумыстың теориялық хәм әмелий әҳмийети. Диссертациялық изертлеўдиң барысында алынған теориялық жуўмақлардан тиллерди салыстырып изертлеўде пайдаланыўға болады. Жумыс әмелий жақтан үлкен әҳмийетке ийе. Оннан жоқары оқыў орынларының инглис тили хәм әдебияты, инглис филологиясы бағдарлары, лингвистика – рус тили қанигелиги ушын арнаўлы курслар оқытыўға болады. Диссертация материалларынан қолланбалар, тиллердиң салыстырмалы грамматикасын, сондай-ақ хәр қыйлы оқыў-методикалық материаллар дүзиўде пайдаланса болады.

Жумыста салыстырма, тарийхый-салыстырма, социалингвистикалық хәм социологиялық изертлеў методларынан пайдаланылды.

Жумыстың қурылысы. Диссертация кирисиў, үш бап хәм жуўмақтан ибарат. Жумыстың соңында пайдаланылған әдебиятлардың дизими берилди.

I БАП. АТЛЫҚ СӨЗЛЕР – ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМА СЫПАТЫНДА

1.1. Атлық – предметлик характерди билдириўши сөз шақабы сыпатында

Хәр бир тилдин өзине тән қәсийетлери бар. Тилдин нызам-қағыйдалары хәмме тил ушын бирдей емес, себеби хәр қандай тилдин өзиниң тарийхий раўажланыў жоллары бар. Тилдин тарийхий раўажланыў дәўринде тилдин лингвистикалық, генетикалық өзгешеликлери ажыралып шығады.

Тилдин туўысқан хәм туўысқан болмаған системаларын бир-бири менен салыстырылып үйрениў кейинги жылларда жүдә кең тәризде өспекте.

Инглис тилин ана тили системасына таянып үйрениў екинши бир тилди тез үйренип алыўға жүдә жақсы жәрдем береді. Хәр бир адам ана тилин жақсы билсе, онын теориялық хәм әмелий тәреплерин үйренсе, онда инглис тилин меңгерип алыўы аңсат болады. Бунда оқыўшылардың пикир алысыў дәрежеси өседі.

Узақ дәўирлер даўамында жасалған тилдин ең баҳалы фәзийнелериниң бири оның сөзлик составы. Сөзлик состав өзгермейтуғын, раўажланбайтуғын, бәрхәме бир қәлипте туратуғын нәрсе емес, ол үзликсиз өседі, өзгереді хәм жаңаланады. Сөзлик составындағы бундай өзгерислерди байқаў, оны есапқа алыў хәм перспективасын анықлаў – тил билиминиң баслы проблемаларынан есапланады.

Хәр бир конкрет тилдин сөзлик составын байытыўдың тийкарғы ишки усылларының бири сөз жасаў болып есапланады. Жаңа сөзлер хәр бир тилдин өзиниң ишки раўажланыўына сәйкес арнаўлы қағыйдалар тийкарында жасалады. Жаңа сөзлер белгили бир талапларға сәйкес еки түрли жол менен пайда болады.: бириншиден тилдеги бурыннан бар

сөзлерден хәр қыйлы сөз жасау ұсыллары арқалы жаңа мәнидеги сөзлер жасалады., екіншиден турмыстағы белгили бир жаңа түсиниклерди анлатыу ұшын басқа тиллердин сөзлери өзлестириледі.

Жаңа сөз жасау ұсылларын базы бир тилшилер лексикологияда, базы биреулері грамматикада үйрениуди, гейпаралары сөз жасауды тил илиминиң арнаулы бир тарауы деп өз алдына бөлип шығарыуды алға сүреди. Сөздин жасалыуы хәм грамматика, хәм лексикология менен тиккелей байланыслы, дерлик тилдин барлық тараулары менен қатнасы бар. Мәселен, сөз мәнисиниң кеңейиуи конверсия, аббревиатура тууралы көбинесе лексикологияда тереңирек үйренилетуғын болса, композиция форма жасаушы морфемалардың сөз жасаушы морфемаларға айланыуы, сөздин жасалыуының сөз шақаптары менен байланыслы мәселелери көбинесе грамматикада үйрениледі. Сөзлердеги пәттиң өзгериуи ямаса айырым сөзлердин өзгериуи арқалы жаңа сөз жасау болса - тек фонетикаға байланыслы болады.

Соны айтыу керек, сөздин жасалыуы менен тиккелей байланыслы болған тилдеги сөзлердин мәнилери хәкқында да пикир жүргизиу орынлы есапланады. Сөзлердин мәнилери хәр қыйлы болыуы менен бир топар сөзлер ортасында мәни жақынлары да сезиледи. Сондай-ак, мәнилик жақтан ортақлыққа ийе топардағы сөзлер грамматикалық жақтан да улыумалық қәсийетке ийе болады. Тилдеги бундай кубылыслар барлық сөзлерди лексика-грамматикалық жақтан топарларға болып, классификациялауға мүмкиншилик береді. Сөз шақаптары дегеннен биз тилдин лексикалық бирликлериниң (сөзлердин) грамматикалық топарларға бөлиниуин тусинемиз. Сөзлерди хәр қыйлы топарларға жатқарыу олардын анау я мынау дәрежеде ортақ семантикалық-грамматикалық белгилерге ийе екенлигине тиккелей байланыслы болады.

Хәр қыйлы сөз шақаптарына киретуғын сөзлер бир-биринен грамматикалық мәнилери жағынан, морфологиялық белгилери хәм синтаксислик хызмети бойынша айрылып турады. Тилдеги қәлеген сөз

лексика-грамматикалық жақтан белгили бир сөзлердин топарына, анаў я мынаў сөз шақапларына тийисли болады. Сөз шақапларынан тысқары сөз жоқ.

Жеке тиллердин морфологиясында сөз шақаплары мәселесин шешиўде, оларды классификациялаўда улыўма сөз шақаплары теориясына сүйениледи. Сондай-ақ жеке тилдин өзиншелик өзгешиликлери де сөзсиз есапқа алыныўы зәрур.

Сөзлердеги пәттиң өзгерийи ямаса айырым сеслердин өзгерийи арқалы жаңа сөз жасаў болса тек фонетикаға байланыслы болады. Тилдеги бурыннан бар сөзлерден сол тилдин ишки нызамлылықларына сәйкес жаңа мәнидеги дөрэнди сөзлердин жасалыўы процессин тил билиминиң сөз жасалыў тараўы изертлейди (18,20).

Лингвистикада атлық сөз⁴ шақабына жәмлесетуғын сөзлердин хәммесине ортақ грамматикалық белги – олардың затлық мәниси есапланады. Шынында да тарихый жақтан алып қарасақ, атлық сөзлер ең дәслепп физикалық жақтан бар затлардың атамаларын билдирген деп шамалаўға болады. Мәселен, дәслепп атлық сөзлер *темир, тас, суў, тораңғыл, жантақ* хәм т.б. сыяқлы белгили бир материаллық затлардың (абстракт) мәнисти билдиретуғын *ўақыт, елес, аў, жақтылық, суйықтық, ғарезсизлик* хәм т.б. сыяқлы сөзлер пайда болған. Соңғы сөзлерде де затлық мәнис бар. Бирақ алдыңғы топардағы сөзлердин затлық (материаллық) мәнисинен айырылып турады.

Атлық сөзлердин синтаксислик айрықшалығы ең алды менен олардың гәпте баслаўыш хәм толықлаўыш хызметинде жумсалыўынан көринеди. Сондай-ақ, атлық сөзлер атаўыш-баянлаўыш хызметинде де (мен оқыўшыман), атлық сөзлерден жасалған басқа ағза менен байланыса отырып, анықлаўыш хызметинде де (ол оқыўшының китабы), пысықлаўыш хызметинде де (ол кеш келди) жумсалыўы мумкин. Атлық

---

⁴ Атлық термини латынша substantivum (substo-жасайман, барман ; substantia-маңыз) термини менен сәйкес келеди.

сөзлер өзлеринің грамматикалық категориялары бойынша да басқа сөз шақабларынан айрылып турады. Көпшилик дунья тиллерінде ушырасатуғын ең атлыққа тән категориялар сеплик хәм сан категориялары болып табылады.

Сеплик дегенимиз атлық ямаса атлықласқан сөз бенен басқа мәнили сөзлер ортасында байланысты тәмийнлейтуғын грамматикалық категория. Атлық сөзлер менен бир қатарда атлық сөз орнында жумсалатуғын (субстантивлескен) басқа сөзлер де атлықтың формаларына ийе болады.

Сеплик категориясы аффикслер арқалы, тиркеуишлер арқалы хәм сөзлердің қатар тәртиби арқалы аңлатылады. Дунья тиллерінде атлықтың сеплик жалғаулары көп грамматикалық ямаса еки грамматикалы болып келиуи, ал айырым тиллерде сепликтің болмауы да мумкин. мәселен, венгер тилинде жигирма еки, эстон тилинде он төрт, орыс тилинде, сондай-ақ қарақалпақ тилинде атлы сеплик бар. Ал инглиз тилинде тек еки сеплик бар. Сеплиги аз ямаса сепликсиз тиллерде сеплик категориясының орнын көмекши сөзлер ямаса сөзлердің орын тәртиби алмастырады. Бундай тиллер көбинесе аналитикалық тиллер болады. Ал синтетикалық тиллерде болса, тубирлерде аффикслердің жалғаныуы, соның ишинде аффикслердің бир тури болған сеплик жалғауларының жалғаныуы тән қәсийет болады.

Туркий тиллерде сепликлерди шәртли турде еки топарға бөлиуіге болады: грамматикалық қатнасты билдиретуғын хәм кеңшилик қатнасты билдиретуғын сепликлер. Булл шәртли болыу. Себеби сепликлердің хәммеси де грамматикалық қатнасты аңлатады. Кеңшилик қатнасты билдириуиши барыс, шығыс, орын сепликлеринің өзлери де мудама кеңшилик мәнисити билдире бермеуи мумкин. Мысалы: *қаладан қайттым - ағамнан алдым, ауылға барды - балаға айтты*. Бул жубайласлардың алдыңғыларында кеңшилик мәниси анық билинип тур, ал соңғыларында ондай мәнис сезилмейди. Керисинше оларда объективлик қатнас көринеди. Сондай-ақ туркий тиллерди атау сеплигинен басқа

барлық сепликлер өзлерінің грамматикалық формаларына ийе болады. Ал атау сеплиги турақлы халда жоқ (nul) көрсеткіште болып, басқа сеплик жалғаулары оның устине қосылады. Сан категориясы атлық сөзлерге тән категория ретінде қаралады. Бірақ бұл категория атлықтан басқа да көплеген сөз шақаптарына қатнасты болады. Сан категориясы дүнья тиллерінің хәммесінде де ушырасады. Себеби бір зат пенен көп заттың айырмашылығы тилде өз көринисин табыуға тийисли. Сан категориясы дүнья тиллерінде бірлик хәм көплик турінде еки грамматикалы, бірлик, екилик хәм көплик турінде уш грамматикалы, бірлик, екилик, ушлик хәм көплик туриндетөрт грамматикалы болыуы мумкин. Мысалы, бала - балалар - еки грамматикалы сан категориясы: болгар тилинде – вестник (газета) – вестника (deset vestnica) – vestnitsi (pyat shagov) уш грамматикалы сан категориясы. Ески грек, ески рус тилинде хәм хәзирги араб тилинде екилик категориясы да ушырасады.

Сондай-ақ тек бірлик формада, тек көплик формада ғана жумсалатуғын атлық сөзлер де ушырасады. Бундай сөзлер әсиресе, орыс тилнде көбирек жумсалады. Мәселен, **бензин, золото, богатство** сыяқлы сөзлер бірлик формада жумсала отырып, көплик мәнисти билдиреди; керисинше, **очки, часы, ножницы, брюки** типіндеги сөзлер бірлик формада жумсалмау, мудама көплик формада жумсала отырып, бир нәрсенің атын (бірлик мәнини) билдиреди.

Атлық сөзлердің булардан басқа да грамматикалық категориялары бар. Атап айтқанда, анықлық-анықсызлық (определенность-неопределенность), жанлылық-жансызлық (одушевленность-неодушевленность), род, бет категориялары. Булар дүнья тиллерінде кең таралған. мәселен, анықлық-анықсызлық категориясы англис, француз, немис, грек, араб тиллерінде көмекши сөзлер туріндеги артикллер арқалы, скандинавия тиллерінде, румын, болгар, албан тиллерінде аффикслер туріндеги артикллер менен аңлатылады. Бундай категориялары рауажланбаған тиллери де көп. Ол тиллерде анықлық-анықсызлық

категориясының орнына басқа категориялар алмастырыуы мумкин. Мәселен, сеплик категориясы: он выпил воды (ол суў ишти) он выпил воду (ол суўдан ишти)⁵.

Жанлылық-жансызлық, род категориялары рус тилине тән болса, олар туркий тиллерде соның ишинде қарақалпақ тилине тән емес.

1.2. Атлық категорияларының қысқаша сыпатламасы

Лексика-семантикалық белгиси бойынша, предметлик мәни аңлатыушы сөзлер атлық деп аталады. Предметлик мәни кең түсиник. Ол логикалық түсиник емес, ол грамматикалық түсиник болып есапланады. Бунан конкрет предметлердің (дәптер, терек, көше) тири мақлуқлардың, адамлардың (студент, қус, хайўан), өсимликлердің (жантақ, боян, гүл); затлардың (көмир, газ), географиялық орынлардың (Қоңырат, Нөкис) хәр қыйлы қәсийет хәм сапаның (ерлик, жақсылық), тәбият кублысларының (даўыл, жаўын, қар) хәм т.б. атамалар киреди.

Предмет мәнисиндеги сөзлер бирлик хәм көплик санда қолланылады, олар тартымланыў хәм сеплениў уқыплығына ийе. Атлықтың сан, сеплик, тартым категориялары оның басқа сөз шақаптарынан ажыратып туратуғын тийкарғы белгиси болып есапланады.

Атлықлар сөз жасаўда да өзине тән өзгешеликлерге ийе. Қарақалпақ тилинде шы/ши, шылық/шилиқ аффикслери арқалы тек атлықлар жасалады.

Атлықлардың синтаксислик хызметлери де хәр қыйлы, бирақ оның гәптеги тийкарғы функциясы - баслаўыш.

Мысалы: **Сабырлылық-жақсылықтың** нышаны.

Ашыў-душпан ақмақлықтың пышағы. (Т.Ж)

Атлықлар көпшилиқ жағдайда толықлаўыш хызметин де атқарады. Мысалы: Үшинленши күн толғанда, Алпамыстай **баланы** тарта берди өзине.

---

⁵ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М.: Просвещение:1987, Б 159.

Атлықлар келбетлик, санлық, алмасық хәм келбетлик фейиллерден болған анықлаўышлар менен анықланып қолланылады. Мысалы: **Кең пейилли азаматларың**, қонаққа жан бериўге таяр. Хәр қайсысының жылаўында **онлаған гедей** жүр. т.б.

Атлықлар мәнилик жақтан төмендегидей түрлерге бөлинеди: 1) ғалабалық хәм меншиклик атлықлар, 2) конкрет хәм абстракт атлықлар, 3) дара, жәмлеўши хәм затлық атлықлар, 4) бетлик хәм бетлик емес атлықлар, 5) анық хәм анық емес атлықлар.

Ғалабалық хәм меншикли атлықлар. Биргеликли предмет хәрекет, сапа, қубылыс хәм хал жағдайлардың ўлыўма атамасын билдиретуғын атлықлар ғалабалық атлықлар деп аталады: **бала, стол, китап, қой, жаўын, самал, таў, дәрья жыйналыс** х.т.б.

Меншикли атлықлар. Адамларға, айырым хайўанларға хәм жансыз предметлерге, предметлердиң гейпара түрлерине хәм сортларына, оларды өзлерине уқсас биргеликли предметлерден ажратыў ушын арнаўлы қойылған шәртли атамаларды билдиреди. Мәселен: 1) Адамлардың аты фамилиялары: **Бердақ, Айдос, Алияр Досназаров**; 2) Хайўанларға арнап қойылған атлар: **Байшубар, Ақтырнақ, Гулсары**; 3) Географиялық объектлердиң атлары: **Әмиўдәрья, Қаратерең, Хожели**; 4) Аспан денелериниң атлары: **Ай, Қуяш, Шолпан**; 5) Сиясий жәмийетлик, тарийхий ўақыялардың, баспаханалардың, газета хәм журналлардың әдебий шығармалардың китаптардың атлары: **Бозатаў көтерилиси, «Билим» баспасы, Айқулаш, «Посқан ел»** т.б; 6) Хәр қыйлы маркадағы затлар хәм сортлардың атамалары; **Нексия, Матиз, Қарақум** (конфета) т.б.

Конкрет хәм абстракт атлықлар. Ғалабалық атлықлар конкрет хәм абстракт болыўы мүмкин. Конкрет атлықлар объектив дүньядағы конкрет предметлердиң, тири жәнликлердиң сондай-ақ санаўға болатуғын хәр қыйлы қублыслардың атын билдиреди: жай, терек, журнал.

Хәр қыйлы абстракт түсиниклердин (сапа, қәсийет, хәрекет, хал-жағыдай) атамаларын билдиретуғын атлықлар абстракт атлықлар деп аталды.

Гөззалық, кек, ар, тоқшылық.

Дара хәм жәмлеуши затлық атлықлар. Биргеликли предметлердин бириниң атамасы сыпатында қолланылатуғын ғалабалық атлықлар **дара атлықлар** деп аталды. Бундай атлықлардың дара екенлиги оны анықлайтуғын сөзлер арқалы билдириледі: **Мен оқыған кітап, биринши көше.**

Жәмлеуши атлықлар. Биргеликли предметлердин топарын жыйынтығын билдиреди. Бул жағынан олар көплик сандағы атлықларға уқсайды, бірақ олар менен бирдей емес. Көплик сандағы атлық санауға болатуғын, бири биринен бөлек предметлерди топлап көрсетеди: **қәлемлер** (еки қәлем). Жәмлеуши атлықлар биргелкили көп предметлерди бир пүтин сыпатында билдиреди: **адамзат, мал-мүлик, хайуанат.**

Ғалабалық атлықлар ишинде **затлық атлықлар** айрықша топарды курайды. Олар составы, дүзилиси жағынан биргеликли, бірақ айрым бөлеклерге бөлинетуғын предметлерди билдиреди: Затлық атларға азық-ауқат атамалары (**сүт, ун, дүз**); химиялық элементлер (**кислород, гүмис**). қазба байлықлардың атамалары (**темир, көмир**), ауыл хожалық егинлериниң атамалары (**бийдай, арпа, жүүери**), хәр қыйлы материаллардың атамалары (**цемент, сабын**) х.т.б. киреди.

Бетлик хәм бетлик емес атлықлар. Атлық ким? ямаса не? сорауларына жууап бериуине қарай бетлик хәм бетлик емес болып екиге бөлинеди. Адамларды билдирип **ким?** сорауына жууап беретуғын атлықлар **бетлик атлықлар** деп атлады.

Адамнан басқа тири мақлукларды хәм жансыз предметлерди билдиретуғын атлықлар не? сорауына жууап береді. хәм өзиниң тийкарғы мәнисинде қолланылғанда бетлик аффикслерин қабыл етпейди, яғный бетленбейди сонлықтан да олар бетлик емес атлықлар деп аталады. Мысалы: **сыйыр, пышық, ғарға, маймыл.** Бетлик емес атлықлар тек

аўыспалы мәниде адам мәнисинде қолланылғанда ғана бетленеди.
Мысалы: Сен бир **қызыл гүлсең** қызлар ишинде.

Анық хәм анық емес атлықлар. Қарақалпақ тилинде Хинд, Европа тиллериндегидей предметтиң анық ямаса анық емеслигин билдиретуғын арнаўлы артикльлер жоқ. Бирақ соған қарамастан гейде предметтиң сөйлеўши менен тыңлаўшыға анық ямаса анық емеслиги хәр қыйлы усыллар менен аңлатылыў мүмкин.

Анық емес атлықлар предметтиң сөйлеўши менен тыңлаўшыға анық емеслигин билдиреди хәм олардың алдында анықсызлық артикли хызметинде **"бир"** сөзи қолланылады. Мысалы: **Бир** жас жигит **бир** мешит кәўимде **бир** ғарры менен дусласыпты. Мысалдағы атлықлардың алдынан қолланылған **"бир"** сөзи жигиттиң де, мешиттиң де, ғаррының да анық емес екенлигин көрсетип тур. **Анық атлықлар** предметтиң сөйлеўши менен тыңлаўшыға алды бурын анық (белгили) екенин билдиреди. Анық атлықлар көбинше тартымланып қолланылады хәм бул ўақытта олардың қайсы бетке тийислиги анық болады. Мысалы: Бизлердиң жыллы **кийимимиз, запас азық-аўқатымыз, қурал жарағымыз** да бар еди.

Атлықларға тән морфологиялық қәсийетлердиң бири оның сан категориясы. Сан категориясы бири-бирине қарама-қарсы болған бирлик хәм көплик саннан ибарат.

Бирлик сан формасында қолланыўшы атлықлар жеке бир предметти яки жеккеликке ажыралмайтуғын предметти аңлатады: **қәлем, дәптер, таў, үй, студент** сыяқлы. Бирлик санда қолланыўшы атлықлар арнаўлы грамматикалық көрсеткишке ийе емес, сонлықтан атлықлардың бундай көрсеткиши жоқ формасы грамматикалық жақтан бирлик сан формасы деп қаралады.

Көплик сан формасында қолланыўшы атлықлар еки ямаса оннан да артық предметти (яки анық емес көпликти) аңлатады: **қәлемлер, дәптерлер, таўлар, үйлер, студентлер** сыяқлы. Атлықларда көплик сан - лар//-лер формасы арқалы билдириледи.

Сан категориясы бирлик хәм көплик сан формасына ийе болмаған атлықлар да бар.

Санаў мүмкин болған предметти аңлататуғын конкрет, ғалабалық атлықлар бирлик сан формасы менен бирге көплик сан формасында да қолланылады: **бөлме-үш бөлме-бөлмелер; бала-бес бала-балалар** х.т.б.

Демек, бундай атлықлар жекке бир предметти хәм де предметлерди сан жағынан көплигин билдиреди: **аўыллар, қалалар, үйлер, дәрьялар** т.б.

Атлықларда көплик мәни төмендеги усыллар менен билдириледі: 1) морфологиялық усыл; 2) лексика-семантикалық; 3) синтаксислик усыл.

1. Атлықларда көплик сан мәниси **лар//-лер** қосымтасы арқалы билдириледі. Бундай арнаўлы қосымша қосыў арқалы көплик мәниниң аңлатылыўы көпликтің морфологиялық усыл арқалы билдирилиўи деп аталады.

2. Атлықларда көплик мәни, егер де атлық сөз шақабы бирлик формада турса да айрым предметлердиң улыўмалығын, жәмин билдирип келеді. Мысалы: **халық, аламан, көпшилик, дүнья** х.т.б. Көплик мәниниң бундай етип билдирилиўи **лексика-семантикалық** усыл делинеді.

3. Атлықларда көплик мәниси атлықлардың алдыннан муғдар-дәреже рәўишлер, санақ санлар, гүман алмасықларын келтириў, сөзлерди тәкирарлаў арқалы да пайда болады. Бул усыл менен көплик мәниниң билдирилиўи синтаксислик усыл делинеді. Мысалы: **көп бала, үш китап, бир неше қыз, хәр қыйлы китап, дәсте-дәсте гүл** хәм т.б.

Тартым категориясы. Атлықлар аңлатқан предметтиң белгили бир бетке тийисли екенлигин, тән екенлигин билдиретуғын грамматикалық категория. Тартым категориясы бир ўақыттың өзінде хәм предметти хәм оның биреўге тийислилигин билдиреди;

Биринши гезекте тартым мәниси 1. **Морфологиялық усыл** менен аңлатылады, яғный тартым формалары бар.

Бирлік		Көплік
1 бет	ым, им, м	мыз, миз, ымыз, имиз
2 бет	ың, иң, ң	ңиз, ңиз, ыңиз, иңиз
3 бет	ы, и, сы, си	ы, и, сы, си

Тартым аффикслери айрым атлық сөзлерге жалғанғанда фонетикалық өзгерістер жүз береді. Мысалы: **орын-орның, кітап-кітабың, сабақ-сабағың, терек-терегің, хәм т.б.**

2. Морфология-синтаксислік усул. Бул усулда тартымның мәнісі тартымланыушы атлықлағы тартым аффикслери хәм олардың анықлаушы болып қолланылатуғын ийелик сеплигиндегі бетлік алмасықлары арқалы күшейтірилип көрсетиледи:

Бирлік		Көплік
1 бет	Менің кітабым	Бизің кітабымыз
2 бет	Сенің кітабың	Сизің кітабыңыз
3 бет	Оның кітабы	Олардың кітабы (кітаптары)

Тартымның бул формасы предметтің ийесін айрықша атап көрсетиу үшін қолланылады.

3. Синтаксислік усул. Тартымлық мәні синтаксисілік усул менен билдірілгенде, предметтің ийесі бірінші хәм екінші беттегі көплік сан ийелик сеплигиндегі бетлеу алмасықларынан болады да, тартымланыушы атлық сол бетлерге тийісли аффикслерді қабыл етпейді. Мысалы: Бизің кісі ме? Ерназардың ағасы. Бизің үйге топылып келген солар екен.

Сеплік категориясы. Сөз дизбеги ямаса гәп қурамында атлықтың басқа сөзлер менен қарым қатнасын, олар менен байланысын билдіретуғын морфологиялық категория **сеплік категориясы** деп аталады. (ауылдан келдим, жыйналысқа қатнастым). Атлықтың усындай

катнасты билдиретуғын формалары **сеплик** деп аталды. Ҳәзирги карақалпақ тилинде алты сеплик бар: атаў, ийелик, барыс, табыс, шығыс, орын.

Сепликлер өзлериндеги семантикалық хәм грамматикалық мәнилердиң хәр қыйлы дәрежеде билдирилиўине байланыслы хәм гәптеги хызметине қарай 1) грамматикалық сепликлер. 2) кеңислик сепликлер болып екиге бөлинеди.

Атаў сеплиги. Атаў сеплигиндеги атлықлар өзиниң арнаўлы сеплик формасына йие болмайды, бундай атлықлар түбир, тийкар, көплик сандағы тартымланған сөзлер болыўы мүкин. Мысалы: **муғаллим, китап, муғаллимлер, китаплар.** Атаў сеплигиндеги сөзлер ким? не? кимлер? нелер? кими? неси? кимлери? нелери? сораўларына жуўап бередиди. Гәпте тийкарынан баслаўыш хызметин атқарады. Сен бағ едиң, **бүлбил** ушты, **дағ** қалды. (Әжинияз).

Ийелик сеплиги. Ийелик сеплигиндеги атлық кимниң? нениң? кимлердиң? нелердиң? киминиң? несиниң? сораўларына жуўап берип тийислилик белгисин, предмет ийесин билдирип келеди: **адамның баласы, оқыўшының китабы.** Тийкарынан **-ның//ниң, дың//диң, тың//тиң** аффикслерин қабыл етип келеди. Ийелик сеплигиндеги сөзлер гейде аффиксли хәм аффиксиз қолланылады. Бул еки форма арасында мәнилик айырмашылықлар болады. **Әжинияз көшеси-Әжинияздың көшеси.**

Барыс сеплиги. Барыс сеплигиндеги атлықлар кимге? неге? қайда? қаяққа? сораўларына жуўап берип, ис-хәрекеттиң бағдарланған объекттиң орнын соңғы пункттиң билдиреди: **үйге, аўылға, жумысқа.** **-ға//ге,-қа//ке** барыс сеплигиниң аффикслери есапланады. Барыс сеплигиндеги атлықлар **жақын, қарай, дейин, шейин, таман, қарап** х.т.б тиркеўишлер менен дизбеклесип келип те қолланылады. Мысалы: **адамға жақын, атызға дейин** хәм т.б.

Табыс сеплиги. Табыс сеплигиндеги атлықлар хәрекеттиң тиккелей объектін көрсетип кимди? нени? сораўларына жуўап береді хәм гәпте туўра толықлаўыш хызметін атқарады. Мысалы: **адамды, китапты, қонақты.** Табыс сеплигиниң аффикслери: **-ды//-ди, -ны//-ни, -ты//-ти.** Булар да ийелик сеплиги сыяқлы гәпте аффиксли хәм аффиксиз қолланылады. Мысалы: Бизге **китапты** берип жиберсин. Бизге **китап** берип жиберсин.

Шығыс сеплиги. Шығыс сеплигиндеги атлықлар ис хәрекеттиң шыққан орнын, пунктін билдирип кимнен? неден? қайдан? қаяқтан? сораўларына жуўап береді. Гәпте пысықлаўыш, толықлаўыш хызметлерін атқарып келеді. Жай **гербиштен** салынған. Оқыў **азаннан** басланады. Шығыс сеплигиниң аффикслери **-дан//-ден, -нан//-нен, -тан//-тен.** Бул сепликтеги атлықлар **кейин, соң, аслам, бери, бурын, гөре, басқа, бөтен,** тиркеўишлери менен дизбеклесип келип қолланылады. **Апамнан басқа** адам жоқ.

Орын сеплиги. Орын сеплигиндеги атлықлар предметтиң ямаса хәрекеттиң болып атырған орнын билдирип кимде? неде? қайда? қаяқта? қаерде? сораўларына жуўап береді. Орын сеплигиндеги атлық сөзлер **-да//-де, -та//-те** аффикслерін қабыл етип келеді. Гәпте пысықлаўыш, толықлаўыш хызметлерін атқарады. Мысалы: Шешен **даўда,** батыр **жаўда** билинеді.

II- БАП. ИНГЛИС ТИЛИНДЕ СӨЗ ЖАСАЛЫҰ СТРУКТУРАСЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ

2.1. Инглис тилинде сөз жасалыұ түрлери хәм олардың жасалыұ структурасы

Инглис тилинің сөзлик қурамы бирдей раўажланып, жаңа сөзлер менен байып барады хәм қыйын ишки нызамлылықларға бағынады, усы нызамлылықлардың характерин хәр бир тилдің лингвистикалық тәбияты, грамматик структурасы, тилдің раўажланыўдағы тарийхий ўақыялар, социаллық жағдай, тилдің тарқалыў шеңбери дәрежеси және де тилдің басқа туўысқан болмаған тиллер менен өз-ара байланысынан хәм бирге ислесиўинен пайда болатуғын өзине тән қәсийети белгилейди.

Жаңа сөзлерди жасаўда еки белгили бир талапқа жуўап беретуғын жоллар бар. Бириншиден, тилдеги бурыннан бар сөзлердің тийкарында хәр қыйлы усыллар арқалы сөзлерди жасаў, екиншиден өмирде белгили бир түсиниклерди аңлатыў ушын басқа тилдеги сөзлерди өзлестириўден ибарат. (14,22)

Тилдің сөзлик қурамы машақатлы хәм көп тәрепли ҳадийсе болып есапланады. Инглис тилинің сөзлик қурамы басқа тиллерге қарағанда, бир тәрептен өзгермес, ал екинши тәрептен сыртқы тәсийрлерге, күнделик жасаў факторларына қарағанда тез берилиўши ҳадийсе. Жәмийеттин социал-сиясий, сиясий-руўхый саласында жүз берип атырған өзгерислер, ең алды менен тилдің сөзлик қурамында өз көринисин табады. Сол себепли күнделикли сөйлеў әмелиятында, ондағы индивидуал хәм социал жағдайлар, сөйлеўшини тил бирлиги болған сөзлерди түрли жағдайларда, түрли семантикалық мәнилерде қолланыўға мәжбур етеди. Жаңа пикир хәм тәсирлерди айтыў ушын жаңа сөзлерди пайда қылыўды талап етеди. Жаңа зат хәм ҳадийселерди пайда қылыў, оларды ат пенен атаў керек. Нәтийжеде жаңа сөзлер пайда болады, тилдің сөзлик қурамы байып барады.

Жаңа түсиник хәм хәдийселерди атаў ушын бирдей жаңа сөз жасаў мүмкин емес, себеби ол тилдиң сөзлик қурамын қыйынластырып, аўырмаластырып жибереди. Сонын ушын да тилде бурыннан болған сөзлерге жаңа мәни бериў усылы кең тарқалған. Сөзлердиң мәнилери усы усылда кеңейеди, сөзлердиң номинацион мүмкиншиликлери усы усылда универсалластырылады. (14,22)

Инглис тилинде жаңа сөз жасаў, сөз жасаў усылларын, улыўма сөз жасаўға байланыслы болған хәдийселерди үйрететуғын тараў сөз жасаў тараўы – Word-formation болып табылады.

Сөз жасаў (Word-formation) өз алдына бөлек тараў болыўынан тысқары, ол лингвистиканың лексикология, морфология тараўлары менен тығыз байланыста (В.В.Виноградова).

Сөз жасаў тараўының ең баслы мақсети, тилдиң раўажланыў уақтында жаңа сөздиң семантикалық генетикалық тәреплерин үйренип шығыўға байланыслы (В.В.Виноградова).

Инглис тилинде жаңа лексик бирликлерди пайда қылыў, сөз жасалыў тарийхының раўажланыў модели тәрепинен анықланады. Сөз пайда етиўдиң еки мәжбурий белгиси бар, бул сөз пайда етиўде сөздиң формасына, мотивациясына, мәнисине итибар бериў. Сөз жасаўда сөзлердиң бир-бирине байланыслығы, бул байланыслардың мәлим бир ишки нызамларға таяныўы, тилдиң ишки раўажланыў системалығына, тилдиң лексикасына, сырттан тәсир ететуғын факторларға таянады. Сөзлер арасындағы системалы байланысты жүзеге келтиретуғын күшлер төмендегише:

- 1.Сөзлердиң мустақыл лексик мәни бере алыў күши.

- 2.Сөзлердиң жасалыў имканиятлары, сөзлердиң өз-ара мүнәсибети хәм олардың белгили бир лексик-семантик группаларға бөлиниўи, қандай да бир сөз шақапларына жалғаныў имканияты.

3. Сөзлердің семантик мәнилерінің өз-ара жақынлығы, мәнилердің бір-бирине мас келіуі, бір тематик қатарға тийіслилігі, формаларының уқсаслығы.

4. Сөзлердің сөйлеуде өз-ара байланыса алыу күші. (18,20)

Сөзлердің форма хәм мәнісінің бір деп қарау пикири хәмме ұақытта лингвистлерди қызықтырып келген. Бір қанша лингвистлер сөз жасалыуда сөздің тек формасына итибар бериу керек деген пикирди алға сүреди. Л.В.Щерба болса, сөзлерди форма хәм мәни структурасы менен бирге үйрениу керек деген пикирди алға сүреди.

Солай етип, морфема – сөздің қурылысында буннан былай бөлінбейтуғын ең кишкене мәнилик бирлиги. Ал сөздің мәнилик бирликлерин (морфемаларды), олардың қурылысын, мәнилерин хәм түрлерин изертлейтуғын тил билимінің тарауы морфемика деп аталады.

Мәнилик бирлик болғанлықтан морфема сөзге жақын болып келеди, бирақ олар өзлерине тән белгилери бойынша бири-бирине усамайды; сөз өз алдына жеке қолланыла алады, ал морфема тек сөздің қурамында ғана ушырасады хәм оның орны турақлы болады; сөз белгили бир шақабына тийісли болады, ал морфема ондай өзгешеликке ийе емес.

Морфемалар мәнісі хәм атқаратуғын хызмети жағынан хәр қыйлы болып келеди. Олардың биразы сөздің тийкарғы лексикалық мәнісин аңлатса, басқалары тек грамматикалық мәниге ийе болады.

Инглис тилинде жаңа лексик бирликлерди жасау, сөз жасалыуын тарийхий рауажланыу модели тәрeпинен анықланады.

Инглис тилинде сөз жасаудың еки мәжбурий белгиси бар, булар сөз жасауда сөздің формасына, екінши сөздің мотивациясы хәм мәнісине итибар бериу болып есапланады.

Сөз жасауда сөзлер бир-бири менен байланыслығы, бири-бирине қараслығы, белгили бир ишки нызамлылықларға таяныуы, сыртқы факторларға тәсири арқалы жүзеге келеди.

Инглис тилинде де, сөзлер морфемалардың биригиуінен пайда болады. Морфемалар сөзлердің мәнилі бөлеги болып табылады. Морфемалар мәниси хәм атқаратуғын хызметі жағынан хәр қыйлы болып келеди. Олардың биразы сөздің тийкарғы лексикалық мәнисин аңлатса, басқалары тек грамматикалық мәниге ийе болады. Усыған байланыслы сөздің лексикалық мәнисин аңлатыушы морфема түбир морфема ямаса түбир деп қосымша грамматикалық мәни билдириуши морфема көмекши ямаса аффикслик морфема деп аталады. Инглис тилинде түбир морфема (Free morpheme) аффиксал морфема (Bound morpheme) деп жүргизиледи.

Сөздің тийкарғы түп лексикалық мәниси түбир арқалы билдириледі, сонлықтан да ол сөздің ең баслы бөлеги есапланады. Түбирсиз сөз болмайды.(5,15)

Сөздеги басқа морфемалар усы түбирге жалғанады. Түбир морфема сөз жасау ушын да форма жасау ушын да тийкар болады. Мысалы: Work, pathion, form, хәм т.б.

Аффиксал морфема бөлек турып қолланылмайды хәм лексикалық мәни аңлатпайды, олар тек түбир морфемаларға жалғанып қосымша грамматикалық мәни аңлатыу ушын хизмет етеди. Мысалы: Worker, deform, national- бул сөзлердеги de, er, nal өз алдына турып жаңа сөз жасай алмайды.

Сөз жасау мәниси дөрэнди сөздің дөретиуши сөзге семантикалық қатнасын аңлатып, дөрэнди сөзде хәр қыйлы тил кураллары арқалы билдириледі. Мысалы : teacher, painter, singer, speaker, сөзлеріндеги түбир морфемалар teach, paint, sing, speak конкрет бир мәнини билдириуши сөзлер болып табылады, ал бул сөзлердеги ег аффикси дөретиуши тийкар тәрөпинен аталған предмет арқалы сол предмет пенен шуғылланыушы адамды яғный белгили бир кәсип ийесин билдиреди. Сөз жасаушы морфеманың усындай бир мәниде бирдей бир неше сөзлерде тәкирарланып келиуи онын сөз жасау мәниси деп аталады. Солай етип биз сөз жасау мәниси дегенде сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәнилери

арасындағы өз-ара байланыстықты түсінеміз. Лексикалық мәни ҳәр бир мәни сөздің белгили бир түсиникти аңлататуғын конкрет мәниси. Грамматикалық мәни оның формалық мәниси ямаса басқа сөзлер менен қарым - қатнасы. Сөз жасаў мәниси сөз жасаў морфеманың түбир менен бирге аңлататуғын улыўма мәниси болып, ол бирнеше сөзлер ушын улыўма ортақ болады, бирақ ол бир сөз шақабындағы сөзлердің хәммеси ушын ортақ бола бермейди, олар да белгили бир группадағы сөзлер менен шекленген болады.(16,18)

Инглис тилинде атлық сөзлер дүзилисине қарап төмендегише группаларға бөлинеди:

1.Түбир атлықлар.(Simple Nouns) - бир түбир сөзлерден дүзиледи. Мысалы: city, exam, car, frog, law, flat, cotton.

2. Дөренди атлықлар.(Derivative-Nouns) - бир түбирли сөзлерге сөз жасаўшы аффикслердің қосылыўы арқалы жасалады. Мысалы: shooting, happiness, unhappiness.

3. Составлы атлықлар (Compound-Nouns) еки хәм оннан да көп сөзлердің дизбегинен жасалып, улыўма бир түсиникти аңлатады хәм бир сөзге барабар болып гәпте бир ағзаның хызметин атқарады. Мысалы: railway, post-office, dining-room, pencil-box, show-window .

4. Бириккен атлықлар (Compound-derived). Хәр қыйлы мәниге ийе болған түбир ямаса тийкардың тығыз биригиўинен хәм аффикслердің қосылыуы жәрдемінде жасалады. Мысалы: moviegoer, shoemaker, shoplifter, fortuneteller.

5. Композит атлықлар (Composite nouns) улыўма бир лексикалық мәнини билдириўши бир қанша лексикалық - грамматикалық морфемалардан жасалған сөзлерди композит атлықлар деп атаймыз. Мысалы: Man - of war , brother - in law, merry - go - round, passage - way, passer by, passage boat.

2. 2. Инглис тилиндеги атлық сөзлердің лексикалық-морфологиялық хәм синтаксислик усыллар арқалы жасалыуы

Узақ дәуірлер дауамында жасалған тилдің ең бахалы ғәзийнелеринин бири оның сөзлик составы. Сөзлик состав өзгермейтуғын, раўажланбайтуғын, бәрхәма бир қәлипте туратуғын нәрсе емес, ол үзликсиз өседи, өзгередиди хәм жаңаланады.

Жаңа сөзлер хәр бир тилдің өзиниң ишки раўажланыуы нызамына сәйкес арнаулы қағыйдалар тийкарында жасалады. Сондай-ақ, инглис тилинде де жаңа лексикалық бирликлер, бирикпелер, жаңа сөзлер жасаудың тийкарғы қағыйдалары сөз жасау усыллары тийкарында белгиленеди. Сөздің жасалыуы грамматика, лексикология менен тиккелей байланыслы, дерлик тилдің барлық тараулары менен қатнасы бар. Мәселен, сөз мәнисиниң кеңейиуи, конверсия, аббревиатура тууралы көбинесе лексикологияда тереңирек үйренилетуғын болса, композиция, редупликация хәм форма жасаушы морфемалардың сөз жасаушы морфемаларға айланыуы, сөздің жасалыуының сөз шақаптары менен байланысы мәселелери көбинесе грамматикада үйрениледи, ал аффиксацияның хәм грамматикаға, хәм лексикологияға қатнасығы бар. Сөзлердеги пәттің өзгериуи ямаса айырым сеслердің өзгериуи арқалы, жаңа сөз жасау болса тек фонетикаға байланыслы болады.(14,22)

Оқыушылар атлық сөзлердің жасалыуы усылларын үйрениу арқалы бириншиден, сөзлердің лексика - грамматикалық мәнилерин, оның қандай қосымталардың яки сөз дизбеклериниң жәрдемінде жасалғаның айырып алыуға мүнкншилик алса, екиншиден сөзлер хәққындағы бурын алған билиминиң жәнеде байып раўажланыуына, өз пикирлерин избе-из системалы ауызша хәм жазба турде байланыслы еркин бере билиуе ериседи.

Атлық сөзлердің жасалыуын оқыушыларға үйретиуде тийкарынан төмендегидей мақсет алға қойылады.

1. Атлық сөзлердің жасалыуы тийкарында сөзлердің лексика-грамматикаық мәнилери менен өзгешеликлери хаққында оқыушыларға хәр тәреплеме беккем хәм саналы билим бериу.
2. Оқыушылардың дөрэнди түбир хәм қоспа сөзлерди бойынша алған теориялық билимлерин практикада қолланып билиуине ерисиу.
3. Атлық сөзлердің жасалыуын үйрениу арқалы сөзлерди басқа сөз шақапларынанайыра билиу.
4. Оқышылардың дөрэнди түбир сөзлерди хәм қоспа сөзлерди гәп ишинде келтириу, оның түбир хәм қосымтаға қыйыншылықсыз айыра уқыплығын тәмийнлекүге ерисиу.
5. Оқыушылардың логикалық ойлауының ауызша хәм жазба тил байлығының байыуына, орфаграфиялық сауатлылығының қәлиплесиуине ерисиу.
6. Атлық сөзлердің жасалыу усылларын үйрениу арқалы оқыушылардың сөз жасау, сөз дизбеклери менен гәп құрау нормаларын терең өзлестириу хәм олардың арасындағы стилистикалық айырмашылықларды дурыс уғып алыу қабилетин болдырыу.

Лексикалық хәм лексико-морфологиялық сөз жасалыу усыллары тууралы теориялық мағлыұматты оқыушылардың саналы қабыл етиуине, оны турақлы турде пухта ийелеп алыуына ерисиу ушын төмендеги ұазыйпаларды иске асырыуымыз зәрур.

1. Сөз жасалыу усылларына байланыслы программалық материалларды алдын-ала планластырып, оны саатларға дурыс бөлистириу.
2. Оқыушылардың сабақлықтан пайдаланыу көнликпесин болдырыу.
3. Оқыушылардың сабаққа қызығыушылығын активлигин пайда етиу.
4. Сөзлердің жасалыуын фонетика сөз составы хәм сөз шақаплары менен байланыслы өтиуди иске асырыу.

Инглис тилинде традициялық грамматикада сөздің жасалыу усыллары томендегише белгиленеди:

1. Лексикалық - морфологиялық усыл;

2. Лексикалық - синтаксислик усыл;

3. Лексикалық усыл;

4..Лексикалық - фонетикалық усыл.

Лексикалық - морфологиялық усыл аффиксация хәм конверсия усылы менен жасалады.

Лексикалық - синтаксислик усыл композиция хәм редупликация арқалы сөз жасайды.

Лексикалық усыл - аббревиатура, сөздің мәнісін кеңейтiу, үстеме мәні берiу арқалы жаңа сөз жасайды.

Лексикалық - фонетикалық усыл сөздегі пәттің өзгерiуi хәм айырым сөзлердің өзгерiуi арқалы жаңа сөзлерді жасайды

Инглис тилинде сөз жасаудың ең өнімдар усылы аффиксация усылы болып табылады. Аффикслер дөрөңди хәм түбір аффикслер болып бөлінеді. Олар сөздің түбіріне аффикс қосыу арқалы пайда болады. Сөздің алдына қосылатуғын аффикс, суффикс, сөздің ортасына қосылатуғын аффикс инфикс деп аталады.

В.В.Виноградов «өзінің қолланыу мәнісін жойытқан аффикслер продуктив емес аффикслар болып табылады, олар сөз шакабының бір белгиси болып қалады» деген пикирді билдирген. Соның ушын қандай аффикслерді жанлы өнімдар аффикслер деп атау керек, оларда қандай қасиетлер болыуы керек деген сорау тууылады. Бул сорауға жууап берiу ушын аффикслердің сөз жасаудағы роли анализленип, олардың өзине мас белгилери анықланды:

1.Сөз, жасалып атырған түбір сөзге қосылып анық бір мәніні аңлатыуы лазым.

2.Аффикслер сөз жасау элементи сыпатында түбір сөзден бөлеклениуі шәрт.

3.Аффикслер жаңа сөзлерді жасау ушын ислетилиуі керек, олар тек түбір сөзлерге қосылып ғана қоймастан, дөрөңди сөзлерден де жаңа сөзлер жасауы тийис.

4.Аффикслер анық бир жасалыў структурасына ийе болыўы керек. Аффикслер жәрдемінде қанша көп сөз жасалса, ол соншама өнімдар болады.

5.Жанлы аффикслер ғана жаңа сөз жасайды.

Инглис тилинде сөзлердиң жасалыўы, мустақыл сөз шақапларына тән, бирақ сөз шақапларының барлығы ушын бирдей емес. Инглис тилинде атлық сөзден жаңа сөз жасаў жүдә кең таралған. Атлық, сөз шақабына қосылып, жаңа сөзлерди пайда ететуғын суффикслер жүдә көп.

Атлық сөзлердиң суффикслери өзлериниң келип шығыўына байланыслы хәр түрли болады. Олар, морфема сыпатында аңлатыўшы суффикс, сөзлердиң қосылыўы менен пайда болған суффикс, түп хәм дөрэнди суффиксларға бөлинеди.(10,17)

Инглис тилинде өнімдар (продуктив) суффикслердиң жәрдемінде пайда болған атлық сөзлер, инглис тилиниң сөзлик қурамын байытып бармақта.

Өнімдар емес (нопродуктив) суффикслер жәрдемінде пайда болған атлық сөзлер онша көп емес.

- ег суффикси атлық сөзлерди жасаўшы суффикслердиң ишиндеги ең активи болып есапланады. Ол тийкарынан, атлық хәм фейил шақапларынан сөзлер жасайды. - ег суффикси белгили бир кәсип пенен шуғылланыўшы адамды аңлатады. Мысалы; teach - teacher, hunt - hunter, build - builder, play - player, speak - speaker.

Кейинги ўақытта илим хәм техниканың, салалардың раўажланыўы менен, - ег суффиксиниң сөз жасаў шеңбери жүдә кеңейди. Мәселен; lecturer, singer, sewer (тигийши) сөзлери қандай да белгили бир кәсип пенен шуғылланыўшы адамды аңлатады.

- ег суффикси кәсип - өнер, искерликтин мәлим бир бөлегин билдириўши фейиллерге қосылып хәр түрли мәнилер жасайды. Мысалы; to dye - dyer - бояншы, to assay - assayer - лаборант химик, to draw -drawer - суўретши, to design - designer - конструктор.

- ег суффикси ис – хәрекет пенен байланыслы болған, мәлим бир объектти билдиретуғын сөзлерге қосылып, усы объектке тийисли ямаса усы ис – хәрекетти орынлайтуғын адамның атын жасайды. Мысалға; flier - ушыўшы, climber - альпинист, rider - шабандоз, swimmer - жүзиўши.

- ег суффиксиниң англис тилинде қолланылыў өриси жүдә кең болғанлықтан, хәттеки предлоглар менен келетуғын феийл сөзлерден де атлық жасайды. Мәселен;

to look on - onlooker – тамашагөй, to come by - comer by - келгинди, келиўши, to dine out - diner out - сыртта аўқатланыўшы адам, to find out - finder out.

- ег суффикси феийл сөзлерге қосылып әсбап - кураллар менен орынланатуғын предметтиң атын береді. Мысалы;

to sow - sower - сеялка, to atomize - atomizer - пульвизатор, to condense - condenser - конденсатор, to computer - computer - калькулятор, to absorb - absorber - абсорбер, to propel - propeller - двигатель.

Хәзирги қарақалпақ тилинде - ег суффиксин өзінде қабыл қылған жаргон (slang words) сөзлер көпшиликти қурайды. Мысалға; brighter - копал адам, bounder – тәрбиясыз адам, grammer - репетитор, kissers - аўыз, peepers – көзлер.

- ег суффикси атлық сөзлерге қосылып, миллет жасайтуғын жерди, мәмлекетти, территорияны аңлатады. Мысалы;

villager - аўылда жасайтуғын адам, hosteler - жатақханада жасайтуғын адам, New -Yorker - Нью-Йоркта жасайтуғын адам, borderer- шегара территориясында туратуғын адам.

- ор суффикси орта әсирде өзге тилден англис тилине кирип келген суффикс есапланады. - ор суффикси хәзирги англис тилинде сөз жасаўшы элемент сыпатында тән алынған. - ор суффикси англис тилиндеги - ег суффикстиң синоними болып есапланады, бырақ - ор суффиксиниң қолланылыў тәртиби - ег суффиксине қарағанда пәсирек.

- or суффикси илим хәм техника саҳасына тийисли физика, химия, техника терминлерин жасайды. Мысалы: indicator - индикатор, refrigerator - холодильник, generator - генератор, reactor - реактор, compressor - компрессор, illuminator - иллюминатор, radiator - радиатор, insulator - изолятор.

Инглис тилиндеги - or суффиксиниң - ег суффиксинен айырмашылығы, ол тек фейил сөзлерге қосылып, илим хәм техникаға тийисли терминлерди жасайды.

- ee суффикси инглис тилине француз тилиндеги административлик, юридикалық мәнилерди билдириўши термин сөзлер менен кирип келген хәм усындай аналогия менен инглис тилинде де жаңа сөзлер жасап келген.

[S.Gabriell]

- ee суффикси тек роман тилинен кирген сөзлерге ғана емес, бәлким герман тиллеринен келген сөзлерге де қосылып жаңа сөзлер жасайды.

- ee суффикси фейил сөзлерге қосылып фейил сөз тәрәпинен билдирилген объектлик мәнини билдиреди. (С.Д.Кацнельсон). Мысалы: employee - жұмысқа алыўшы адам, examinee - имтихан алыўшы адам, trustee - аталыққа алған адам, selectee - армияға шақырылған адам, separatee - демобилизация қылынған адам.

- ist суффикси инглис тилине роман тилинен кирип келген. Ол атлық хәм келбетлик сөзлерге қосылып таза сөзлер жасайды:

1. курал - әсбап пенен ислейтуғын адамның атларын аңлатып келеди. Мәселен; motorist - моторист, machinist - машинист, automobilist - автомобилист, accordionist - аккордеоншы.

2. Илим, әдебият, санаат саҳаларында ислейтуғын адамларды аңлатады. Мәселен; technologist - технолог, geologist - геолог, biologist - биолог, educationist - педагог теоретик.

3. - ist суффикси сиясий, илимий терминлердиң атамаларын билдиретуғын атлық сөзлерге қосылып жаңа сөзлер жасайды: revisionist - ревизионист, pacifist - пацифист, socialist - социалист.

Жоқарыда айтып өткеніміздей - *ist* суффикси - *al* қосымтасына тамам болатуғын келбетлік сөзлерге қосылып атлық сөзлерді жасайды. Мысалы; *natural* - *naturalist* - натуралист, *transcendental* - *transcendentalist* - трансцендентал философиясының тәрепдары, *individual* - *individualist* - индивидуалист.

-*ist* суффикси жанлы өнімдар суффикс болып есапланады. Инглис тилинде жаңа сөзлер жасауда өз үлесін қосып келмекте. Мысалы; *manicurist* - маникюр ислейтуғын адам, *columnist* - фельетонист.

-*ite* суффикси инглис тилине грек тилинен кирип келген. Бул суффикс меншик сөзлерге қосылып атлық сөзлер жасайды, сол жерлерде жасайтуғын адамларды аңлатады. Мысалы; *muscovite* - москвалы, *sydneyite* - сиднейлік, *main streetite* - баслы көшеде жасаушы.

-*ite* - суффикси өзинің рауажланыуы барысында меншик-атлық болмаған сөзлерге де қосылып жаңа сөзлер пайда етип келмекте. Мысалы; *suburbanite* - қаланың сыртында жасаушы адам, *cityite* - қалада жасаушы адам. Инглис тилинде - *ite* суффикси минерал, кислота, дузлар, хәр қыйлы химиялық затлардың атамаларын аңлататуғын сөзлерді жасайды. Ол меншик атлық сөзлерге, яғный сол минерал ямаса кислотаны ойлап тапқан адамның, жердің атын билдиретуғын сөзлерге қосылады. Мәселен; *barite* - барит, *anthracite* - антрацит, *martensite* - мартенсит (Герман натуралисти А. Мартеннің атына қойылған), *monzonite* - монционит (Монзони деген жердің атына қойылған).

Инглис тилинде және буннан басқа да - *man* суффикси атлық хәм келбетлік сөзлерге қосылып атлық сөзлерді жасайды. Мысалы; *seaman* (теңизши) - атлық сөзге қосылып тур. *Englishman* (инглис), *frenchman* (француз) - келбетлік сөзлерге қосылып атлық жасап тур.

Инглис тилинде - *man* суффикси ер адамларды аңлатып келеди. Мысалы; *seaman* — теңизши, *sheepman* - қой бағыушы, *horseman* — атшауар.

Инглис тилинде - ness, - ity, - ism, - ship, - dom, - hood, - ment, - ation, - ery, - are суффикслери абстракт атлық сөзлерди жасайды. Олардың көпшилиги атлық келбетлик сөзлерге қосылып жаңа сөзлерди жасайды. Мысалы, - ness суффикси келбетлик сөзлерге қосылып абстракт атлықларды пайда етеди; (14,22)

aliveness - тириклик, adroitness - тапқырлық, goodness - меқрибанлық, cleanness - тазалық, wildness - қопаллық, richness – байлық, barbarity - душпанлық, falsity - өтирик.

-ism суффикси француз тилинен кирип келген суффикс болып есапланады. -ism суффикси атлық, келбетлик, фэйил сөзлерге қосылып атлық сөзлерди жасайды. Мысалы;

formalism - формализм, cynicism - цинизм, modernism - модернизм, parliamentarism - парламентаризм.

Инглис тилинде және буннан басқа **man** суффикси атлық хәм келбетлик сөзлерге қосылып атлық сөзлер жасайды. Мысалы;

Seaman - теңизши - атлық сөзге қосылып тур; Englishman, Frenchman - инглис, француз – келбетлик сөзлерге қосылып атлық сөзлер жасап тур.

Инглис тилинде **man** суффикси ер адамларды аңлатып келеди. Мысалы; Seaman – теңизши, sheerman - қой бағыўшы, headman - мастер, жүз басы, horseman - атшаўар.

Инглис тилинде абстракт атлықларды жасаўшы суффикслер де бар. Оларга - ation, - ion, - ance, - ence, - age, - ry, - dom, - ment, - hood, - ship, - cy, -th, -l, - tude киреди.

- ation; translation «аўдарма», popularization «жәмийетлестириў»;

- ion; attention «дыққат»;

- ance, - ence; abundance «молшылық», innocence «тазалық, хадаллық, бийгуналық»;

- age; leakage «ағыс, ағыў», «тығын кетиў»;

- ry; slavery «қуллық», machinery «машиналастырыў»;

- dom; freedom «азатлық», wisdom «данышпанлық»;

- ment; government «басқарыу», achievement «табыс, раўажланыу»;
- hood; neighbourhood «қоңсылық, қоңсышылық», childhood «жаслық, балалық»;
- ship; friendship «дослық», hardship «қыйыншылық»;
- cy; decency «парасатшылық, сыпайышылық»;
- th, -1; health «денсаўлық», wealth «байлық», gift «саўға, инам»;
- tude; gratitude «миннетдарлық, алғыс».

Еки ямаса бир неше түбір сөзлер биригип, өз алдына бір лексикалық мәни аңлататуғын жаңа атлық сөздің жасалыуын композиция деймиз. Композиция жәрдеминде бір неше атлық сөзлер, атлық пенен келбетлик ямаса фейил, сондай-ақ басқа да сөз шақаптары биригип қоспа атлық сөз жасалады. Қоспа атлық сөздің биринши компоненти хәр қыйлы сөз шақаптарынан жасалған болыуы мүмкин, ал екінши компоненти барқулла атлық ямаса атлықласқан сөзден жасалады. Мысалы; (16,18)

Қоспа атлық сөзлер компонентлериниң характерине қарап төмендеги группаларға бөлинеди:

1) Түбір өзекли қоспа атлық сөзлердің (Ordinary or nonderivational Compounds) компонентлери түбір морфемалардан (Root-Morphemes) жасалады. Мысалы;

Gas-bomb «химиялық бомба», head-ache «бас аўырыу», head-dress «бас кийим».

2) Дөренди қоспа атлық сөзлердің (Derivational Compound nouns) бир компоненти ямаса еки компоненти де дөренди сөзлерден жасалады. Мысалы;

Shoe-maker «етикши», knife-grinder «пышақ шарлаўшы, шарлаўшы», novel-writer «романист, роман жазыушы», notice-board «дағазалар доскасы».

3) Қысқартырылған қоспа атлық сөзлер (Abbreviated Compound Nouns) англис тилинде көплек ушырасады. Олар хәр қыйлы усыллар менен қысқартылады, яғный толық қысқартыу хәм ярым қысқартыу

усыллары болады.

Толық қысқартырылғанда хәр сөздің бас хәриби ямаса сеси алынады. Мысалы; BBC (British Broadcasting Corporation) «Британия радио еситтириў корпорациясы» ямаса Би. Би. Си; USA (United States of America) «Америка Қурама Штатлары» ямаса АҚШ.

Сөздің айырым буўынлары ямаса сеслери алынып қысқартылса ярым қысқартыў болады. Мысалы;

perf (Perfect) «перфект», pl (plural) «көплик», amp-h (ampere-hour) «ампер-саат» хәм т.б.

4) Тәкирарий қоспа атлықлар (Reduplicative (Twin) Compound Nouns) – буўынлардың яки сөзлердің өзгермей ямаса сәл өзгерип тәкирарланыўы нәтийжесинде жасалатуғын қоспа сөзлер болып табылады. Тәкирарий атлықлардың жасалыўының төмендеги усыллары бар:

а) түбир сөз өзгермей тәкирарланады; tap-tap «дүк-дүк», «есикти қағыў», snip-snip «шық-шық», «сааттың шықылдысы»;

б) сөздің өзегиндеги даўысы өзгерип тәкирарланады; wig-wag «жалаў менен сигнал бериў», chif-chaff «кустың аты»;

в) сөздің басындағы сеси өзгерип тәкирарланады; hanky-panky «фокус көрсетиў», kicky-whicky «хаял, қатын».

Қарақалпақ тилиндеги чай-пай, нан-пан, арба-арба, пада-пада хәм т.б. сыяқлы жуп атлық сөзлердің жасалыўына туўра келеди.

Қоспа атлық сөзлерди семантикалық классификациялаў ҳаққында хәр түрли пикирлер бар, көбирек таралғаны О. Есперсен хәм басқалардың классификациясы болып есапланады.

а) Биринши компоненти екинши компонентин анықлап келеди. (Final Determinative Compounds) sunset «күн батыс», earth-quake «жер силкиниў», whetstone «қайрақ тас», thunder-storm «гүлдирмама», т.б.

б) Екинши компоненти бириншисин анықлап келеди; tip-toe «аяқтың ушы», toad-eater «өтирикши», toast-master «тамада», т.б.

в) Байланыстырыўшы (копюлатив) қоспа атлықлар; Nukus – Tashkent

(Нукус – Ташкент) хэм т.б.

г) Айқынлауышлы қоспа атлықлар (Appositional Compounds); woman-doctor «хаял доктор», nanny-goat «ешки, урғашы жаллық», mother-in-law «қайин ене».

1. атлық + атлық; football (футбол), goal keeper (дәрұазаман);
2. келбетлик + атлық; blackboard (доска), low-brow (шаласаўат);
3. келбетлик фейил + атлық; reading-room (оқыў залы), dining-room (асхана);
4. фейил + атлық; go-cart (бесик арба), breakfast (азанғы аўқат);
5. фейил + дәнекер + фейил; come and 'go (арман-берман жүриў);
6. фейил + рэуиш; come-back (қайтыў);
7. алмасық + атлық; he - man (мәрт, мәрт жигит);
8. рэуиш + рэуиш; hereafter (келешек);
9. рэуиш + атлық; underground (метрополитен);
10. санлық + атлық; first-foot (биринши қонақ), first-fruits (ерте мийўе);
11. атлық + предлог + атлық; son-in-law (күйеў), daughter-in-law (келин);
12. фейил + алмасық + жанапай; forget-me-not (ботакөз).

Қоспа атлық еки я бир неше түбир сөзлердиң өз-ара биригиўи арқалы жасалады. Сөзлердиң биригиў усылы түрлише болады. Дара турақлы түбир сөзлердиң бир-бири менен биригиўи синтаксислик биригиў деп аталады. Бирақ хәзирги дәўирде сөзлердиң бул усыл менен биригиўи және шәртли рэуиште нейтраль (ямаса лексикалық) хэм морфологиялық усыл болып екиге бөлинеди. Морфологиялық усыл деп сөзлердиң морфемалардың жәрдемінде биригиўи түсиниледи.

Еки ямаса бир неше түбир сөзлердиң дәнекерсиз, яғный бириктириўши морфемасыз өз-ара биригиўи нейтраль усыл менен биригиў деп аталады. Мысалы; eyebrow (қас), fatherland (ата журт), land-holder (жер ийеси), daybreak (таң, таң сәхәр, таң атыў).

Морфологиялық усыл хәзирги англис тилинде раўажланбаған болып кем қолланылады, базы бир бурыннан сақланып қалған, ескерген қоспа атлық сөзлер ғана ушырасады.(10,17)

Мысалы, Anglo-Saxon (англо-саксон), crows feet (илмек), dog's-meat (ийтке беретұғын гөш).

Синтаксислик усылдағы группаға киретуғын қоспа атлық сөзлер предлог, дәнекер, жанапай, артикль хәм басқа да көмекши сөзлердин қолланылыўы арқалы биригип жасалады. Мысалы; hook-and-ladder (өрт өшириў машинасы), mother-in-law (ене, қайинене), bread-and-butter (бутерброд).

Бир сөз шақабынан екинши бир сөз шақабының аффиксиз жасалуын конверция деймиз. Бул усыл менен жаңа сөз жасалғанда, фейил сөздин түбири туўрыдан-туўры атлықтың қосымталарын қабыл етип, атлықтың парадигмасын дүзип келиўи мүмкин. Сондай-ақ атлықларғада фейилдин мэхәл, түр, бет, перфект категорияларының суффикслерин жалғаўға болады. Мысалы;

gas п. «газ» - to gas v. «газ бенен зәхәрлеў», «газ бенен зәхәрлеп өлтириў»; market п. «базар» - to market v. «базарға салыў», «базарлаў»; medicine п. «дәри медицина» - to medicine v. «емлеў, дәри ишкизиў».

Конверсия жәрдемінде қоспа сөзлер де бир сөз шақабынан екинши бир сөз шақабына айлана береді. Мысалы; blackguard п. «жарамас адам» - а. «жарамас, иплас»; v. «сөгиниў»; nurse п. «тәрбияшы» - to nurse v. «тәрбиялаў, бағыў», to nurse a child «баланы бағыў, баланы тәрбиялаў», to nurse one's health «денсаўлығына қараў, денсаулығын сақлаў».(18,26)

Лексикалық - грамматикалық қысқартыўдың тийкарғы принципери аббревиатура хәм контрактация болып табылады.

Хәзирги англис тилинің Британия, Американ хәм басқа да вариантларында қысқартылған сөзлер көплек ушырасады. Арнаўлы сөзликтин жәрдемисиз газета, журнал хәм әдебий шығармаларда оларды түсиниў оғада қыйын. Тилекке қарсы, грамматика, лексикология хәм т.б.

оқыу құралларында сөзлердің тийкарғы қысқартылыу принципери, қысқартылған сөзлердің структурасы, лексикалық мәниси, морфологиялық формалары, олардан жаңа сөзлер жасау усыллары хәм қысқартылған атлық сөзлердің қолланылыу жоллары еле толық көрсетилмей тур. Бул өз нәубетинде инглиц тилин үйрениушилер ушын, әсиресе студентлер ушын бир қатар қыйыншылықлар тууғызбақта. Инглиц тилинің өзінде де көп ғана сөзлердің хәм сөз дизбеклеринин қысқартылған формалары ушырасады, оларды үйрениудин айрықша жоллары бар.(11,16)

Лексикалық - грамматикалық қысқартыуды төмендегише үйрениу мүмкин болады:

- 1) лексикалық хәм грамматикалық қысқартыу,
- 2) қысқартылған сөзлердің сөз шақаптары менен байланысы,
- 3) қысқартылған сөзлердің структурасы,
- 4) қысқартылған сөзлердің оқылыу жоллары,
- 5) қысқартылған сөзлердің семантикалық структурасы,
- 6) қысқартылған сөзлердің морфологиялық характери,
- 7) қысқартылған сөзлердің типологиялық корреспонденциясы

мәселелери.

I. Қысқартылған атлық сөзлердің жасалыу усыллары тилдің хәр түрли тараулары менен байланысына қарап лексикалық хәм грамматикалық усылларға бөлинеди:

1. Лексикалық қысқарыуда базы бир лексикалық бирликлер, гейпара атамалардың атлары бир неше сөзлердің дизбеклесиуи арқалы жасалады, олардың айтылыуы хәм оқылыуын жеңиллетиу мақсетинде олар қысқартылып алынады. Мәселен; U [Union] - союз, бирлик, Mr [Mister] - мистер, C [carbon] - углерод, ed [editor] - редактор.

II. Қысқартырылған сөзлердің сөз шақаптары менен байланысында инглиц тилинде тек атлық сөзлер ғана қысқартылып қоймастан, барлық мәнили сөзлер хәм көмекши сөзлерде қысқартылады.

Қысқартырылған атлық сөзлер; fin (finance) финанс, a (adress) адрес, acft (aircraft) самолет, E-Br (Encyclopaedia Britanica) «Британия Энциклопедиясы».

- 1) Қысқартырылған келбетлик сөзлер; Br (British) британиялы, wh (white) ақ, a (active) актив, gd (good) жақсы.
- 2) Қысқартырылған фейиллер; ate (attack) хұжим жасаў, a (answer) жуўап бериў.
- 3) Қысқартырылған алмасықлар; yr (your) сениң, сизиң, evry (every) хәр бир, хәр қайсысы.
- 4) Қысқартырылған рәўишлер; bb (back) қайтадан, және, бир мәрте, ag (again) және, vs (very slow) дым әстен.
- 5) Қысқартырылған көмекши сөзлер; a, ab, abt (about) «қасында, дөгерегинде», «хаққында, туўрасында», a (at) «алдында, - да, - де, үстинде», amg (among) «арасында, ортасында ишинде», b, bef, befе (before) бурын, әўел, not-n't, can not-can't, o'er-over т.б.

III. Қысқартырылған атлық сөзлердиң семантикалық структурасы. Аңлататуғын мәнисине байланыслы, қысқартылған сөзлер төмендеги семантикалық группаларға бөлинеди:

1) континент, мәмлекет, штат, қала, көше т.б. атамалардың атларын билдиретуғын қысқартылған атлық сөзлер. Мысалы;

GB - [Great Britain] Уллы Британия, EUR - [Europe] Европа, As - [Asia] Азия, Aus - [Australia] Австралия, Cam. camb. - [Cambridge] Кэмбридж, Av, Ave - [Avenue] проспект, көше, P. Dem - [People's Democracies] халық демократиялық мәмлекетлер.

2. хәр қыйлы шөлкем, бирлеспе, министрлик, комитет хәм т.б. лардың атларын билдиретуғын қысқартылған атлық сөзлер:

Com - Committee (комитет), pari - parliament (парламент), A., Acad - Academy (академия).

3. гейпара қысқартылған атлық сөзлер суд ислеринде, халық аралық қатнасықта хәм урыс ислеринде қолланылатуғын терминлерди билдиреди. Мысалы;

Adm - Admiral, Am - Air Ministry «авиация министрлиги», J. P. - Justice of the pease «халық аралық суд».

4) көп ғана қысқартылған атлық сөзлер химиялық элементлердин атларын билдиреди. Олардың көпшилиги интернациональлық терминлер болып есапланады.

Ag (argentum) «гүмис», Au (Aurum) «алтын, тала», Cu (cuprum) «мыс», Cl (chlorine) «хлор», U (Uranium) «уран», Ca (Calcium) «кальций», Mol (molecule) «молекула» хәм т.б.

5) қысқартырылған сөзлердин базы биреўлери өлшеў бирлигин билдиреди.

A (acre) «акр», a (ampere) «ампер», amp-h (ampere hour) «ампер-саат», c (cent) «цент», c (centimetre) «сантиметр», d (degree) «градус», w, wt (weight) «аўырлық», wt (watt) «ватт», m (minute) «минут».

6) календарьларда көплеп ушырасатуғын қысқартылған сөзлер жыл мәўсиминиң, айдың хәм күнлердин атларын билдиреди. Мысалы;

at (apparent time) «астрономиялық ўақыт», aug (august) «август», BC (Before Christ) «эрамыздан бурын», Fr (Friday) «жума», Jul (July) «июль», M, Mo (Monday) «дүйшемби», w, wk (week) «хәпте», yda, y. day (yesterday) «кеше», d (date) «күн, число» хәм т.б.

7) илимниң хәр қыйлы тараўларында қолланылатуғын қысқартылған сөзлер;

Мысалы; a (adjective) «келбетлик», ant (antonym) «антоним», attr (attribute) «анықлаўыш», aux (auxiliary) «көмекши», fut (future) «келер мәхәл», parenth (parenthesis) «кирис сөз», anat (anatomy) «анатомия», arched (archeology) «археология», bacter (bacteriology) «бактерология», lexicol (lexicology) «лексикология», maths (mathematics) «математика», alg (algebra) «алгебра», sing (singular) «бирлик, бирлик сандағы сөз» хәм т.б.

8) адамлардың дәрежесин, атағын және де ислейтуғын кәсибинин атларын билдиретуғын қысқартылған атлық сөзлер. Мысалы;

Ac, Aced (Academician) «академик», adm (admiral) «адмирал», adv (advizer) «кеңесши», «илимий басшы», ass, asst (assistant) «ассистент», c, ch (chief) «басшы», b, bro (brother) «аға, ини», d, da (daughter) «қыз, перзент», p (president) «президент», m (master) «илимий атақ», t (teacher) «оқытыўшы», vet (veteran) «ветеран», stud (student) «студент, оқыўшы», Mr (mister) «мистер», «мырза» хәм т.б.

9) хәр қыйлы тиллердин атларын билдиретуғын қысқартылған атлық сөзлер:

Celt (Celtic) «кельт тили», D (Dutch) «голланд тили», OE (Old English) «әййемги инглиц тили», AF (Anglo-French) «инглиц-француз сөзлиги» Swed (Swedish) швед тили хәм т.б.

10) почта, телеграф хәм байланыс терминлерин билдиретуғын қысқартылған атлық сөзлер:

«адрес, туратуғын жер», «справочник, мағлыўмат китабы», «почта, байланыс болими», «авиапочта», «каталог», «өз қолы, өзиниң қол жазбасы» хәм т.б.

11) полиграфия, типография хәм баспа сөз терминлерин билдиретуғын қысқартылған атлық сөзлер; Abbr, abbrevy – abbreviation, abbreviated «қысқартылған, қысқартылған сөзлер», ch, chap – chapter «бап, бөлим», c – copy «нуска, копия», t – tome «том», v – volume «том» хәм т.б.

12) абстракт түсиниклер хаққындағы уғымды билдиретуғын қысқартылған сөзлер; Anac – anachromism «анахронизм», aslt – assault «хүжим, штурм», chg – change «озгерис», tev, tv – television «телевидение» хәм т.б.

13) конкрет предметтиң, әсбап-үскенелердин атын билдиретуғын қысқартылған сөзлер; acft – aircraft «самолет», b – brick «гербиш», bt – boat «кеме, қайық», mag – magazine «журнал» хәм т.б.

14) хәр түрли уғымларды билдиретуғын латин тилинен енген

қысқартылған сөзлер; A.O. – and others «хәм басқалар», asf – and so forth «хәм усы сыяқлылар», f.i. – for instance «мысал ушын, мәселен» хәм т.б.

III- БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ АТЛЫҚ СӨЗЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ ХӘМ ӨЗИНЕ ТӘН БЕРИЛИҰ ЖАҒДАЙЛАРЫ

3. 1. Атлықтың морфологиялық усыл менен жасалыұы

Тилдеги дөрөнди сөзлер бир модель менен жасалмайды, олар белгили бир нызамлылықларға тийкарланып, хәр қыйлы сөз жасаұ усыллары арқалы жүзеге келеди. Бул усыллар өзиниң формасы, мазмуны хәм өнимлилиги жағынан бирдей емес, хәр бир сөз жасаұ усылының өзине тән өзгешеликтери бар.

Қарақалпақ тили аглютинатив тиллер қатарына киретуғын болғанлықтан ондағы сөзлердиң қурамындағы морфемалар белгили бир тәртипте биринен соң бири жалғана береди. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги морфемалардың сөздиң составында орналасыұ тәртиби төмендегише: 1) сөздиң басында биринши болып түбир морфема турады. (егер онда бий, на элементтери болмаса); 2) оның изинен сөздиң лексикалық мәнисин келтирип шығаратуғын сөз жасаұшы морфема ямаса морфемалар жайласады. 3) сөз жасаұшы морфемалардан кейин форма жасаұшы морфема хәм оның соңында 4) сөз өзгертиұши морфемалар турады. Мысалы. **кейингилеримизденсиз** деген сөзди алып қарайық **кейин**-түбир морфема, **-ги** келбетлик жасаұшы морфема **лер** -көпликти I-беттиң көплик түрин көрсетиұши -сөз өзгертиұши морфема, **-сиз** II бетти билдиретуғын сөз өзгертиұши морфема. **Балықшыларымыздан, келетуғынлардан** деген мысалларды да усы тәртипте таллаұға болады. Бирақ айрым туұысқанлық мәнидеги атамаларда сөз өзгертиұши морфемалардың жайласыұ тәртиби өзгериұи мүмкин: **анамлар, апаларым**.

Сөздиң қурамында қолланылатуғын орнына, мәнисине хәм хызметине қарай көмекши морфемалар қарақалпақ тилинде **суффикс** түбирден кейин жалғанып сөз жасаұ ямаса форма жасаұ мәнилериң аңлатады: **балық-шылық, бас-ла-ұ, курал-сыз-лан-дырыұ**. Қарақалпақ тилиндеги суффикслер түбирдиң жуұан ямаса жиңишкелигине қарай жалғанады: **қала-лық,**

кеше-ги, ал **-жақ**, **-туғын** аффикслери тек жууан түрінде қолланылады. Мысалы: **бара-туғын**, **келе-туғын**, **жаза-жақ**, **кете-жақ**. Гейпара аффикслер түбірди фонетикалық өзгерислерге алып келеди: **төк-төгин**, **ек-егин**.

Суффикслер сөздің қайсы сөз шақабына тийисли екенлигин көрсетиуши бөлеги болып хызмет етеди. Мысалы: **пада-шы (атлық)**, **кітап-ый (келбетлик)**, **самал-ла (фейил)**, **ақша-лай (рәуиш)**. х.т.б.

Қарақалпақ тилиндеги сөз жасау усылларын анықлауда елеге дейин белгили бир шешимге келинген пикир жоқ. Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинде тийкарғы үш усылды көрсетеди: лексикалық, морфологиялық хәм синтаксислық. А. Қыдырбаев қарақалпақ тилинде тек еки усылды мойынлайды: морфологиялық хәм синтаксислик. 70 - жыллырдан баслап қарақалпақ тилиндеги сөз жасау усылларына көбирек дыққат аударылып, бул мәселеге арналған айырым мийнетлер басылып шықты. Мәселен, айырым мақалаларда хәм монографияларда қарақалпақ тилиндеги сөз жасау усыллары кеңирек анализленип, олар: 1) морфологиялық; 2) лексика-синтаксислик; 3) морфология-синтаксислик; 4) лексика-семантикалық деп бөлинип, ал фонетикалық усыл сөз жасау усылы деп есапланбаған. Қарақалпақ тилинің морфологиясы бойынша шыққан соңғы мийнетте сөз жасау усыллары төмендегише берилген: 1) морфологиялық; 2) морфология-синтаксислик; 3) лексика-семантикалық; 4) фонетика-семантикалық. Фонетика-семантикалық усылға улыўма характеристика берилген менен, бул усыл сөз шақапларының жасалыўында сөз етилмеген.(27,19)

Бул мийнетлердеги сөз жасау усылларына көз қарастын хәр қыйлы болыўы авторлардың дөрэнди сөзлерди жасаушы сөз жасау формантын хәр қыйлы түсиниўине байланыслы. Хәқыйқатында да, дөрэнди сөзлердің жасалыў усылларын анықлау ушын оның курамындағы сөз жасау формантына қарау керек.

Сөз жасау ұсыллары жаңадан жасалған дөренди сөзлердин структурасына, формасына қарай үлкен еки топарға бөлинеди:

1. Морфемалардың биригиуі, қосылыуы арқалы жасалған сөзлер (түбир хэм сөз жасаушы морфема арқалы; түбир морфемалардың қосылыуы арқалы; түбир морфемалардың қосылып сөз жасаушы морфеманы қабыл етиуы арқалы; аббревиатура хэм қысқарған қоспа сөзлер). Бул типтеги сөзлердин дөренди екенлиги олардың курамындагы морфемалардан анық билинеди: әдеп-ли-лик, тас-бақа, пединститут, үш мүйешлик, АҚШ. Сонлықтан да бул усыл морфемалық усыл деп аталады.

2. Морфемалық курамы жағынан хеш қандай өзгериске ушырамай-ақ (яғный сөздеги бурыннан бар морфемалар өз орынларында өзгериссиз сақланып) жаңа мәниге ийе болған сөзлер, яғный транспозиция нәтийжесинде бир сөз шақабынан басқа сөз шақабына өткен сөзлер (субстантивация, адъективация, прономинализация, адвербиализация, делексикализация). Мысалы: кеш (атлық), кеш (рәуиш) хэм т.б.

Морфемалық усыл арқалы жаңа мәнидеги дөренди сөз жасалыуы ушын түбир хэм көмекши морфема ямаса түбир морфема хэм түбир морфема бир-бирине қосылады, биригеди, дизбеклеседи. Усындай өзгешелигине қарай морфемалық усыл бир неше түрге бөлинеди:

1. Аффикация (түбир морфемаға сөз жасаушы морфемалардың жалғаныуы); 2. Сөз қосылыуы (түбир морфемалардың бир-бири менен дизбеклесиуі, жупла-морфемалардың бир-бири менен дизбеклесиуі, жупласыуы, биригиуі);

3. Сөз қосылыуы хэм аффикация (еки түбир морфеманың қосылып хэм оларға сөз жасаушы морфеманың жалғаныуы);

4. Аббревиация (сөзлердин қысқарып биригиуі).

Аффикация усылы арқалы белгили бир түбир морфемаға ямаса сөздин тийкарына сөз жасаушы морфема жалғанып жаңа мәнидеги сөзлер жасалады. Мысаллар: хызмет-кер, өн-им, әскер-ий, кеш-ки, путин-лей, күш-ей, бас-қар, балық-шы-лық, орысша. Бул усыл хәзирги

қарақалпақ тилинде сөз жасаудағы ең өнімлі усыл болып, ол арқалы мәнилі сөз шақаптарынан атлықлар, келбетліклер, рәуишлер хәм фейиллер кеңлеп жасалады. Хәр бир сөз шақабының арнаұлы сөз жасаұшы морфемалары болады.(6,12)

Аффиксация усылы қарақалпақ тилинде еки түрге бөлинеди: суффиксация хәм постфиксация.

1. Суффиксация усылы менен сөздің түбирине сөз жасаұшы морфема жалғанып жаңа мәнидеги дөрэнди сөз жасалады. Бул усылдағы сөз жасаұшы формант суффикс болып есапланады. Мысалы: азат - азат-лық, бил - бил-им, дәслеп – дәслеп-ки, ақыл - ақыл-лы, ақша - ақша-лай, кемис - кемис-лик, дыйқан - дыйқан-шылық, темир - темир-ши хәм т.б.

Бул усылда сөз жасаұшы суффикс тиккелей түбирге (баслық. күш-ли, май-ла, етик-ши) хәм басқа сөз жасаұшы морфемалардан кейин де (яғный сөздің тийкарына) жалғана береді (он-им*дар*лық, ас-паз-лық, курал*сыз*лан-дырыў, ақыл-лы-лық).

2. Постфиксация арқалы да дөрэнди сөзлер сөз жасаұшы морфемалардың жәрдемінде жасалады, бырақ бул жағдайда сөз жасаұшы морфема тиккелей түбирге ямаса тийкарға жалғанбайды, ол сөздің составындағы сөз өзгертиўши морфемалардан (көплик, сеплик, тартым) кейин жалғанып жаңа сөз пайда етеди. Бул усыл арқалы хәзирги қарақалпақ тилинде келбетліклер хәм рәуишлер көплеп жасалады. Мысалы: мәртлерше – мәрт (түбир морфема), - лер (сөз өзгертиўши морфема – көплик жалғаўы) - ше (рәуиш жасаұшы морфема); ойымша - ой (түбир морфема), -ым (тартым көрсеткиши – сөз өзгертиўши морфема), - ша (рәуиш жасаұшы морфема); аўылдағы - аўыл (түбир морфема), -да (орын көрсеткиши – сөз өзгертиўши морфема), - ғы (келбетлик жасаұшы морфема).

Сөз қосылыўы

Еки хәм оннан да артық сөзлердің (түбир морфемалардың) бири бирине қосылыўы арқалы дөрэнди сөзлердің бир түри – қоспа сөзлер

жасалады.

«Қоспа сөз» дегенде әдетте еки хәм оннан артық сөзлерден турып, улыўма бир мәни аңлататуғын дөренди сөз түсиниледи. Өзиниң семантикасы жағынан қоспа сөзлер дара әпиўайы сөзге, ал сыртқы формасы хәм составы бойынша синтаксислик сөз дизбеклерине хәм фразеологиялық дизбеклерге жақын болады, бирақ өзине тән болған өзгешеликтери арқалы олардан ажыралып турады:

1) Қоспа сөз ең кеминде еки түбирден (сөзден) ибарат болса, жай сөзде тек бир түбир болады. Қоспа сөз составындағы мсөзлер белгили бир турақлы тәртипте қәлиплеседи, оларды бири-биринен ажыратыўға ямаса өз ара орын алмастырыўға болмайды. Мәселен, «түйе таўық», «бала-шаға» сөзлерин «таўық түйе», «шаға бала»деп айтыўға болмауды. Сондай-ақ қоспа сөз компоненттериниң арасына басқа сөз ямаса аффикс қосып айтыўға да болмайды, себеби булл ўақытта олардың пүтинлиги бузылады.

2) Қоспа сөз еки ямаса оннан да артық мәнили сөзлердиң бир неше ўақытлар даўамында бирге қолланылып турақласыўынан жасалады. Сонлықтан да мәнили сөз бенен көмекши сөзлердиң бирге қолланылыўынан қоспа сөз жасалмайды. Мысалы: **ертели-кеш** (қоспа сөз), **кешке деуин** (қоспа сөз емес), **күни-түни** (қоспа сөз), **күни менен** (қоспа сөз емес) хәм т.б.

Қоспа сөз қурылысы бойынша тилдеги сөз дизбеклерине жақын болса да, олардан ажыралып турады:

1) Сөз дизбеги хәр қандай еки хәм оннан да артық мәнили сөзлердиң белгили бир синтаксислик байланыста дизбеклесийинен дүзиледи хәм оның компоненттериниң хәр қайсысы өзиниң лексикалық мәнисин сақлайды, ал қоспа сөзде ондай байланыс сезилмейди, себеби ол бир сөз. Мысалы: **Тахтакөпир** (қоспа сөз) – **тахта көпир** (сөз дизбеги), **отағасы** (қоспа сөз) – **үлкен ағасы** (сөз дизбеги) хәм т.б.

2) Қоспа сөз гәпте тек бир ағза болып келеди, ал сөз дизбегиниң компоненттери гәптиң хәр қыйлы ағзаларының хызметтерин атқарады.

Мысалы: **бесатар** (қоспа сөз), **бес кітап** (анықлауыш хәм баслауыш); урып - **сөгіп** (қоспа сөз) - **сөгіп сөйледі** (пысықлауыш хәм баянлауыш).

3) Сөз дизбеги қоспа сөзге айналғанда оның компонентлери гейде бираз өзгерислерге ушырайды, олар арасындағы байланыс гүңгиртленеди ямаса жоғалады хәм қоспа сөз бир пәтке ийе болады. Мысалы: **белбеу** (бел бауы), **билезик** (билек жүзик), **ешкимар** (ешки емер) хәм т.б.

Солау етип қоспа сөз де пеки хәм оннан да артық сөзлердин (түбирлердин) қосылыуынан дүзиліп, компонентлериниң жекке мәнилеринен бираз өзгеше мәниге ийе болған хәм сөйлеуде бир пәт пенен айтылып (гейде биригиуши компонентлери фонетикалық өзгерислерге ушырайтуғын) хәм гәпте бир ағзаның хызмети атқаратуғын сөзлерге айтылады.

Қоспа сөзлер сыртқы формасы хәм компонентлериниң түрине хәм қосылыу дәрежесине қарай:

- 1) составлы сөзлер;
- 2) жуп сөзлер;
- 3) тәкирар сөзлер;
- 4) бириккен сөзлер хәм
- 5) қысқарған сөзлер болып бөлинеди.

1. Составлы сөзлер. Составлы сөзлерге компонентлериниң өз ара байланысы бир қанша гүңгиртленип, турақлы орынға ийе болған хәм улыуа бир мәни аңлататуғын сөзлер киреди. Олардың компонентлериниң орынларын алмастырыуға ямаса араларына басқа сөз қосып айтыуға болмайды. Составлы сөз тек бир сөз шақабына тийисли болады хәм гәпте бир ағзаның хызмети атқарады.

Составлы сөз түрінде, көбинесе мәнили шақаптары өнимли қолланылады. Мысалы: **аяқ кийим, сөз басы, суу жылан, көз әйнек** (атлық); **торы ала, қара торы, қоңыр салқын** (келбетлик); **қырқ сегиз, үштен бир** (санлық); **әлле қандай, ҳеш нәрсе, бәзы бир, хәр ким** (алмасық); **бир жола, бир қәлиште** (рәуиш); **көз жиберіу, өзине келиу, ис**

таслаў (фейил).

Составлы сөзлер тилде қандай да бір жаңа хәм қурамалы уғымды аңлатыў ушын пайда болады. Олар дәслеп еркин сөз дизбеги түринде дүзилип, ўақытлар өтиўи менен турақлылыққа ийе болады хәм составлы сөз болып қәлиплеседи.

2. Жуп сөзлер. Жуп сөз еки сөздиң жупласыўынан дүзилип, оның компонентлери көпшилик жағдайда өз формаларын сақлайды, грамматикалық жақтан бири бирине бағыныңқы болмай өз-ара тең қатнаста болады. Өз ара тең хуқықлы болыўына қарамастан жуп сөзлик компонентлери семантикалық жақтан биригип, кең бир мәниге – улыўмаластырыў мәнисине ийе болады. Мысалы: **қазан-табақ** дегенде, биз тек ғана қазан менен табақты түсинбеймиз, оларға қоса аўқат писириўге хәм аўқатланыўға керекли болған басқа да ыдыс хәм басқа буйымларды түсинемиз. Бундай мәни барлық жуп сөзлер ушын тән өзгешелик. Солай етип, сөзлердиң жупласыўынан пүткиллей жаңа мәнидеги сөз пайда болмайды, ал тек сол компонентлердиң мәнисинен кеңирек, улыўмаласқан толықтырылған түсиникке ийе боламыз. Мысалы: **ата-ана** дегенде ата, ана хәм соларға мәниси бойынша жақын адамлар, **аман-саў** дегенде барлық қәўип-қәтерден аўлақ болыў түсиниледи. Сонлықтан, сөзлердиң жупласыўын ҳақыйқый сөз жасаў деўге болмауды. Олар көпшилик жағдайда форма жасаў ушын хызмет етеди, яғный жаңа формадағы сөз пайда болады: Формаға тек мәнили сөз шақаплары ийе болады.

Жуп сөзлер өзине тән болған бир қанша өзгешеликлерге ийе:

- 1) Жуп сөз компонентлери өз формаларын хәм мәнилерин сақлайды;
- 2) Олар тек мәнили еки сөздиң жупласыўынан жасалады: **аман-саў, дос-душпан, алды-арты** хәм т.б. Гейде жуп сөзге уқсас үш компонентли жуп сөзлер де ушырасады **ҳаял-бала-шаға, аут-тоу-мереке, геле-бас-сыурақ, бир-еки-үш**. Бундай сөзлер көп емес.

3) Жуп сөз компонентлери тек бир сөз шакабынан болады: **күш-күәт, жақсы-жаман, төрт-бес, анаў-мынаў, бүгин-ертең, харып-талып** хәм т.б.

4) Қәлеген сөзлер жупласып жуп сөз бола бермейди. Көбинесе:

а) тилде биргелкили формада көп ўақытлар даўамында қатар қолланылып жүрген синонимлерден жуп сөз дүзиледи.: Жерди, көкти **қайғы-хәсирет** қаплады (Күнхожа). Оның **түр-түсин** қәпелимде қайғы басып кетти (Ш.Сейтов);

б) көп ўақытлар даўамында тилде қатар қолланылған антонимлер урласады. Мәлим болғанындай, антонимлер қарама-қарсы еки шекти билдиреди: **ыссы** хәм **суўық**, **ерте** хәм **кеш**, **жақсы** хәм **жаман**. Ал антонимлерден жасалған жуп сөз усы еки қарама-қарсы уғымды хәм олардың арасындағы түсиниклерди де улыўмаластырып көрсетеди. Мәселен, **ыссы-суўығына көнгенбиз**, **бәлким** (И.Юсупов), деген гәпте қарама-қарсы **ыссы** менен **суўық** хәм олар арасындағы түсиниклер де қоса билдирилген;

в) мәнилик жақтан бири бирине жақын сөзлер жупласады. Мысалы: **Сақал-шашларым** ағарды (Күнхожа). **Бет-аўзында** қан жоқ (Н.Дәўқараев). Перзентиниң ызасынан **жүрек-баўырың** тур ғой күйип (И.Юсупов).

Компонентлериниң семантикасына қарай жуп сөзлер төмендеги топарларға бөлинеди: 1) Еки компоненти де реаль лексикалық мәниге ийе болған жуп сөзлер: **уўайым-қайғы, ес-ақыл, қурал-жарақ, ар-намыс, жақсы-жаман, уйқылы-ояў, арман-берман, шәйнек-кес, көрпе-төсек, гәп-сөз** хәм т.б. 2) Бир компоненти реаль лексикалық мәниге ийе болмаған жуп сөзлер:

а) биринши компоненти лексикалық мәниге ийе емес жуп сөзлер: **емин-еркин, тум-ўәс-ўайран, мәз-майрам**;

б) биринши компоненти лексикалық мәниге ийе емес (ямаса бөлек қолланылмайтуғын) жуп сөзлер: **қоңсы-қоба, бәле-мәтер, хабар-атар**,

жөн-жосақ, жол-жөнекей, шет-шебир, шала-шарпы хәм т.б. 3) Еки компоненти де реаль мәниге ийе болмаған жуп сөзлер: **ара-тура, заўқы-сапа, егил-тегил, мең-зең, ләм-мим** хәм т.б.

1) Улыўмаластырыўшы мәнидеги жуп сөзлер: **бет-аўызы, сақал-шаш, ел-халық, қурт-қумырсқа, дос-душпан, қаўын-қәмек, шай-суў** хәм т.б.

2) Күшейткиш мәнидеги жуп сөзлер: **азып-тозып, ирип-ширип, дуз-несип, ақыл-хуўш, аман-саў** хәм т.б.

3) Идиомалық мәнидеги жуп сөзлер: **ушты-кўйди жоқ болыў, көз-қулақ болыў, кўйип-писип, ишпеге-жемеге қоймаў** хәм т.б.

Жуп сөзлер (олардың компонентлери) айырым фонетикалық өзгешеликлерге де ийе болып, солар арқалы жуп сөз бир тутас хәм үйлесимли болып қәлиплеседи. Жуп сөз формасында атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәўиш, фейил хәм еликлеўишлер көбирек қолланылады.

3. Тәкирар сөзлер. Тәкирар сөзлер сыртқы формасы жағынан жуп сөзлерге жүдә жақын: булар да жупласқан еки компоненттен турады: **топар-топар, бөлек-бөлек, түрли-түрли**. Бирақ тәкирар сөзлер мәниси, атқаратуғын хызмети хәм курамы жағынан жуп сөзлерден өзгеше болады:

1) тәкирар сөз тек бир сөздің тәкирарланып жупласыўынан жасалады: **ўақты-ўақты, көп-көп, тез-тез**; 2) тәкирар сөзлер күшейтиў, көплик даўамлылық мәнилериң аңлатады., сонлықтан олар да форма жасаў ушын қолланылады; 3) тәкирар сөздің жасалыўында гейде –ма//ме, -ба//бе, -па//пе элементлери пайдаланылады: **көзбе-көз, қолма-қол, аўылма-аўыл** хәм т.б.; 4) тәкирар сөзлер бир түбирден хәм көбинесе бир формада тәкирарланып жасалып, улыўма бир мәниге ийе болады:

Қызлары бар қыя-қыя қаслары

Ийнин жабар өрим-өрим шашлары. (А.Муўсаев)

Қарақалпақ тилиндеги тәкирар сөзлер өзлериңиң жасалыў өзгешеликлерине, компонентлериңиң мәниси хәм формаларына қарай төмендеги түрлерге бөлинеди: 1) Компонентлери бирдей тәкирар сөзлер:

таў-таў, қап-қап, қыйлы-қыйлы, ўақты-ўақты, бирим-бирим хәм т.б.; 2) Компонентлери бирдей емес тәкирар сөзлер: **ашықтан-ашық, бостан-босқа, үсти-үстине, күн-күннен, бир-бирден, күнбе-күн, үйме-үй, тарсатарс, былша-былш** хәм т.б.; 3) Уйқасықлы тәкирар сөзлер: **нан-пан, шай-пай, аўқат-паўқат, қыйыр-шыйыр, биреў-миреў, анда-санда** хәм т.б.; 4) Келбетлик хәм рәўишлердиң интенсив формалары: **туп-туўры, қып-қызыл, қап-қара, ап-сары, үп-үлкен, тап-таза, күпә-күндиз** хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде тәкирар сөз формасында, тийкарынан алғанда, атлықлар, келбетликлер, санлықлар, алмасықлар, рәўишлер, фейиллер (көбинесе хал фейиллер), еликлеўишлер хәм таңлақлар қолланылады.

4. Бириккен сөзлер. Бириккен сөзлер еки хәм оннан да артық сөзлердиң өз ара тығыз биригиўинен жасалады. Олар жай сөзге жақын болып, сөйлеўде бир пәт пенен айтылады. көпшилик жағдайда бириккен сөзлердиң компонентлери фонетикалық өзгериске ушырап қолланылады, сонлықтан да олардың компонентлери арасында синтаксислик байланыс сезилмейди: **билезик** (билек - жүзик), **алтақта** (алдыңғы тахта), **жаныўар** (жаны бар), **быйыл** (булл жыл) хәм т.б. Айырым бириккен сөзлердиң мәниси оны дүзиўши компонентлериниң мәнилеринен пүткиллей басқаша хәм кеңирек болады, гейде хәттеки олар менен байланыслы да болмайды. Мысалы, «бузаўбас» сөзи белгили бир жәнликте билдиреди, бирақ оның бузаўға ямаса оның басына хеш қандай да қатнасы жоқ. Сондай-ақ, «тасбақа» сөзи де усындай. Бундай бириккен сөзлер компонентлериниң аўыспалы мәниде қолланылаыўынан қәлиплескен.

Бириккен сөзлер хәр қыйлы байланыстағы сөз дизбеклеринен (**белбеў, қолғап, отағасы, орынбасар, атқаминер**), жуп сөзлерден (**ағайин-аға+ини, әўмесер-аўма+есер, атланшап-атлан+шап**), тәкирар сөзлерден (**аппақ-ап+ақ, лықлық, тық-тық, азмаз**) жасалады.

Бириккен сөз формасында қарақалпақ тилинде көбинесе мәнили сөз шақаплары қолланылады: **атқосшы, жарғанат, қара-барақ, бесбармақ, айғабағар, жарымес, ашкөз, шаймий, тоқсан, хештеме, быйыл,**

баспукил, әкел, апар т.б.

5. Қысқарған қоспа сөзлер. Сөзлердің қысқарып биригіуі арқалы жаңа сөзлердің жасалыуы қарақалпақ тилинде тек соңғы дәуирде орыс тилинің тәсири арқасында пайда болды. Олардың көпшилиги хәзирги тилде орыс тилинде қысқарған формасында қолланылады: ТАСС, ЦСКА, ЗАГС, ГАИ хәм т.б. Ал қалғанлары қарақалпақ тилинде аударылып (калька усылы менен) қолланылады. БМШ, АҚШ хәм т.б. Сөзлердің қысқарып биригіуі арқалы тек атлықлар жасалады. Қысқарған қоспа сөзлер:

а) тек биринши бууынлардың қысқарып биригіуінен (**колхоз, педфак, совхоз**);

б) дәслепки хәриплердің биригіуінен (**АҚШ, БМШ, ҚМУ**);

в) биринши сөздің қысқарып, екіншисиниң толық аланыуынан (**пединститут, медучилище**);

г) аралас формада (**Қарақалпақирсовхозстрой, лавсан**) жасалады. Қысқарған қоспа сөзлерде морфеманың хызметин сөзлердің қысқарған бөлеклери атқарады.

Сөз қосылыуы хәм аффиксация

Айырым сөз дизбеклери сөз жасаушы морфемалардың жәрдеми менен қоспа сөзге айналады. Оларды қоспа сөзге айналдырыуда сөз жасаушы морфема тийкарғы хызметти атқарады. Мысалы: үш мүйеш-**үшмүйешлик**, бес жыл-**бес жыллық**, көп балалы, бир түр-**бир түрли**, бир хәпте-**бир хәптелеп**, бир жыл-**бир жылша**. Бундай сөзлердің жасалыуында сөз жасау базасы-сөз дизбеги, ал сөз жасау форманты-сөз жасаушы морфема. Сонлықтан да сөз жасаудың булл усылы морфология-синтаксислик усыл деп аталады⁶.

Аббревиация

Аббревиация усылы да - сөзлерди қысқартыу арқалы сөз жасаудың бир түри. Ол арқалы бир сөз ямаса сөз дизбеги қысқартылып айтылады⁷.

⁶ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы. Нөкис, 1979, 8-бет

⁷ Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. М. изд-во. МГУ. 1968. 290-бет

Мысалы: зам (заместитель), баскет (баскетбол), спец (специальность), мат (магнитофон). Аббревиация арқалы сөздің тек кейинги бөлеги емес, сондай-ақ оның алдыңғы ямаса ортасындағы бөлеклери де қысқарады: вожатый (пионервожатый), рация (радиостанция). Н.М.Шанский сөзлердің қысқаруы арқалы сөз жасалуының морфологиялық усулдың бир түри деп қарайды⁸, себеби сөздің жасалуы бул жерде де морфемаларға байланысly, яғный жаңа сөз морфеманың (морфемалардың) қысқаруы арқалы жасалады.

Лингвистикалық әдебиятларда сөз жасалуының булл түри хәр кыйлы терминлер менен аталып жур: А.Сухотин, Е.А.Земская орыс тилиндеги бундай кубылысты усечение⁹, Т.М.Гарипов башкурт тилинде оны контрактура¹⁰ (латынша «қысқарту» деген сөзден), ал орыс тилинің академиялық грамматикасы «аббревиация»¹¹ деп атайды. Қарақалпақ тилинде булл усулды сөзлердің қысқаруы усулы деп қараған дурыс болады.

Аббревиация-көбинесе сөйлеу тили ушын тән кубылыс. Соған байланысly аббревиатура қарақалпақ тилинде (сөйлеу тилинде) адам атларын қысқартып айтыуда кең қолланылады: **Төке, Мәке, Айеке** хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде қысқарған сөзлерге, яғный аббревиатураларға орыс тилинен өзлестирилген айырым интернациональ сөзлерди де жатқаруға болады, себеби орыс тилиндеги бундай келбетлик хәм рәуишлер қарақалпақ тилинде қолланығанда, олардың сөз жасаушы морфемалары қысқарып, түсирилип қолланылады, яғный қарақалпақ тилинде ол аффиксизжасалған сөз болып есапланады. Мысалы: конкретный вопрос – **конкрет** мәселе, активный элемент – **актив** элемент, активно участвовать – **актив** қатнасуы, абстрактное мышление – **абстракт** ой хәм т.б.

⁸ Шанский Н.М. Көрсетилген мийнети. 283-бет

⁹ Сухотин А. Проблема «сокращенных» слов в языках. – «Письменность и революция» М.-Л. 1993. 115-бет. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. М. Просвещение, 1973, 275-бет.

¹⁰ Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. Уфа. 1959, 192-бет.

¹¹ Русская грамматика. I, М. Наука 1980. 256-бет

Сөз жасаушы қосымталардың жалғаныуы арқалы басқа атауыш сөзлерден хәм фейиллерден атлықлар жасалады. Атлық жасайтуғын қосымталардың мәніси сол өзи жалғанатуғын сөздің мәніси менен тығыз байланысly болады.(28,25)

Атлық жасаушы қосымталар сөз жасалуыда атауыш тийкарлы дөрөнди атлықлар, фейил тийкарлы дөрөнди атлықлар болып үлкен еки топарға бөлинеди.

Атлық ең үлкен сөз шақабы болып басқа сөз шақабларынан жасалуы усылы хәм мүмкиншиликлерине қарай ажыралып турады. Атлықлар төмендеги усыллар арқалы жасалады:

1. Аффикация 2. Сөз қосылуы 3. Лексика-семантикалық 4. Лексика-синтаксислик.

Атлық жасаушы аффикслер саны оғада көп болып биз оны төмендеги түрлерге бөлип үйренемиз.

1. Атауыш сөзлерден атлық жасаушы аффикслер
2. Фейил сөзлерден атлық жасаушы аффикслер
3. Еликлеуишлерден атлық жасаушы аффикслер

1. Атауыш сөзлерден атлық жасаушы аффикслер -шы / ши қосымтасы атлық сөз жасауда қарақалпақ хәм басқа да түркий тиллеринде өнимли қолланылады.

-шы / ши қосымтасы, көбинесе атлықларға жалғанып атлық сөз жасайды. Бул қосымта жалғанған атлықлар төмендеги мәнилерди аңлатады:

а) қандай да бир белгили кәсип пенен шуғылланыушы адамды аңлатады; суушы, падашы, балықшы т.б.

б) тийкарғы шуғылланатуғын кәсибине хәм жұмыс ислеу орнына байланысly адам мәнісин аңлатады; китапханашы, дуқаншы т.б.

-шылық /-шилиқ қосымтасы тийкарынан атлық хәм келбетликлерге, сондай-ақ, гейпара рәуиш хәм модаль сөзлерге жалғанып атлық жасайды:

- 1) атлықларға; жоңышқашылық, дийханшылық, бақсышылық т.б.

2) келбетликлерге; жуўапкершилик, арзаншылық т.б.

3) рәўишлерге; молшылық, кемшилик т.б.

4) модаль сөзлерге; мүмкиншилик, баршылық т.б.

-лық /- лик қосымтасы атлық, келбетлик, санлық хәм рәўишлерден атлық жасайды. Бундай дөрэнди атлықлар:

а) белгили бир кәсиптиң атамасын билдиреди; етикшилик, темиршилик.

б) улыўма өсимликке байланыслы жеке атларды билдиретуғын сөзлерге жалғаныў арқалы олардың көплигин билдиреди; далалық, шөплик.

в) тамыр-таныслық, туўысқанлық, жақынлыққа байланыслы мәни аңлатады; ағалық, инилик, қудалық т.б.

г) аўқат атларына, аўқатланыў ўақтына байланыслы атлықлар да жасалады; түслик, ашлық, тоқлық.

д) адам ямаса хайўанлардың дене мүшесиниң атларын билдиреди; беллик, қабырғалық.

е) ел басқарыў ислерине байланыслы атамаларды билдиретуғын сөзлер жасалады; ханлық, патшалық, бийлик.

- хана қосымтасы атлық сөзге жалғанып қандай да болмасын бир нәрсеge арналған орынның (жайдың) атын аңлатады; малхана, шайхана, кеселхана т.б.(27,11)

- стан қосымтасы миллет атына, сондай-ақ, өсимлик мәнисидеги атлықларға жалғанып, орынды билдиретуғын атлықлар жасалады; Қарақалпақстан, гүлистан, бағистан т.б.

- кер / - гер. Бул қосымта атлықларға жалғанып, белгили бир кәсип пенен шуғылланыўшы адам мәнисиндеги атлық жасайды; саўдагер, хызметкер, шыпакер т.б.

- кеш қосымтасы да кәсипке байланыслы адамды аңлатады; арбакеш, пахтакеш, мийнеткеш т.б.

- ман /- бан қосымтасы жалғаныуы арқалы белгили бир кәсип хәм орын мәнисиндеги атлықлар жасалады; бағман, дәрұазаман, саяман.

- зар қосымта атлықтан бир нәрсениң жасайтуғын, өсетуғын орнына байланыслы, соның көплиги, молшылығы мәнисиндеги атлықларды жасайды; гүлзар, лалазар, пахтазар.

- нама қосымтасы атлықларға жалғанып, белгили хұжжет атларын билдиреди; шәртнама, гүұалықнама, әдепнама, мирәтнама т.б.

Атлық жасаушы өнимсиз қосымталарға төмендеги аффикслер киреди:

Гек, деў, ын, еке, ғай, аң, ең. Мысалы: **илгек, тозаң, қудағай.**

Фейилден атлық жасаушы аффикслер: **ма//ме, ба//бе, па//пе, мақ//мек, бақ//бек, пақ//пек, ыў//иў, ыш//иш, ақ//ек, ық//ик, ыс//ис, ша//ше ғақ//гек, қақ//кек, қыш//гиш, қын//кин мық, дақ, маш, ұыл, дық,** аффикслери төмендеги мәнидеги атлықларды жасайды

- ма / - ме, - ба / - бе, - па / - пе қосымтасы фейил тийкарларына жалғанып атлық жасауда өнимли қолланылады. Бул қосымта арқалы жасалған атлықлар хәрекетке байланыслы затлық мәнилерди аңлатып келеди:

1) хәр қыйлы аўқат түрлери; жарма, кеспе, туўрама, сүзбе, жылытпа т.б.

2) аўырыў атлары; ысытпа, терлетпе, қышыма т.б.

3) қурал-әсбап, буйым-ыдыс атлары; тырма, түйме, тартпа, гезлеме т.б.

4) орын атлары; бөлме, шатпа, бастырма т.б.

5) Жәмийетлик иске ямаса шөлкемге байланыслы атамалар; жоллама, баянлама, бирлеспе т.б.

6) ис-хәрекет нәтийжесине байланыслы келип шыққан заттың аты; дөретпе, шығарма, отырыспа т.б.

7) адамның хәр қыйлы жағдайына, сезимине байланыслы атамалар; көширме, силикпе.

- мақ /- мек, - пақ /- пек, - бақ /- бек қосымтасы фәйил тийкарларына жалғаныў арқалы төмендеги мәнилердеги атлықларды жасайды:

1) қурал, әсбап атлары; оймақ, өрмек (тоқыў қуралы), қақпақ, қыспақ т.б.

2) аўқат атлары; қаймақ, қуймақ т.б.

3) ойынның аты; көшпек, жумбақ т.б.

4) аўырлық өлшеминә байланыслы атама; салмақ. Сондай - ақ, тәбият қубылысларына байланыслы хәм басқа да хәр қыйлы затлардың, қубылыстың атын билдиреди; илмек, шақмақ, дизбек, аўдарыспақ т.б.

- ыу /- иу, -у қосымтасы. Ол атлықтың жасалыўында бираз өнимли ушырасады хәм хәр қыйлы зат атларын, сондай - ақ, абстракт мәнидеги атлықларды билдирип келеди:

1) орын атларын билдиреди; жазлаў, қыслаў т.б.

2) белгили бир қурал атларын билдиреди; бураў, сабаў, бояў, жамаў, тиреў т.б.

3) билимлендириў, сиясий–жәмийетлик түсиник атларын билдиреди; жазыў, оқыў, сайлаў, үндеў т.б.

- ақ /- ек, - қ /- к қосымталары арқалы фәйилден төмендеги мәнилердеги атлықлар жасалады:

1) белгили бир заттың, тәбият қубылысларына байланыслы жаратылған орын атын билдиретуғын атлықлар жасалады; төсек, булақ т.б.

2) хәр қыйлы буйым хәм мийнет қуралларының атлары; қайрақ, орақ, гурек, елек т.б.

3) адамның дене қурылысына байланыслы атлықлар; жүрек, тырнақ т.б.

4) адамның хал - аўхалына, сезимлик қатнасына байланыслы атлықлар; толғақ, тилек, ермек т.б.

- ық /- ик турмыста қолланылатуғын қурал, буйымларды хәм хәрекетке байланыслы нәрселерди билдиретуғын атлықлар жасайды; емизик, қылық, исик, шақырық, тесик, жыйрық т.б.

- ыс /- ис, с - қосымтасы арқалы фәйиллерден төмендеги мәнилердеги атлықлар жасалады:

1) белгили бир ис-хәрекет нәтийжесинен пайда болған атлар; жеңис, жарыс, урыс, жүрис т.б.

2) орын – мөкан атлары; Зая болған жоқ, қонысты өзгертейин десем, сол балыққа айналшықлап, көзим қыймады (К. Султанов).

3) адамның сезимине, кейпине байланысly жаман ямаса жақсы тилек мәнисин аңлататуғын атлықлар; кейис, ғарғыс т.б.

- шы /- ши қосымтасы арқалы хәрекет аты фәйилинен белгили бир кәсип менен шугылланыўшы адам мәнисиндеги атлықлар жасалады; оқытыўшы, тергеўши, жазыўшы т.б.(28,32)

- қыш /- киш, - ғыш /- гиш қосымталарының жалғаныўынан жасалған атлықлар керек - жарақ, буйым атларын аңлатады; қырғыш, қысқыш, сызғыш т.б.

- қын /- ғын қосымтасы адам мәнисин ямаса белгили бир нәрселердин атларын билдиретуғын атлықларды жасайды; қашқын, жыққын, азғын т.б.

- анақ /- нақ өнимсиз қосымталардын бири. Бул қосымта арқалы фәйилден адам дәнесине байланысly хәм басқа да атлықлар жасалады; шығанақ, шуқанақ, тоғанақ т.б.

- дақ /- маш қосымталары да фәйилден белгили бир аўқаттың түрин аңлататуғын хәм адамның турқына, көркине байланысly атлықларды жасайды; куўырдақ, куўырмаш, талдырмаш т.б.

- қы /- ки, - ғы /- ги қосымтасы. Оның жәрдеми менен хәр түрли мәнилерди аңлататуғын атлықлар жасалады:

а) турмыста қолланылатуғын хәр қыйлы әсбап, қурал сыяқлы буйым атлары; сүрги, шапқы, шалғы, т.б.

б) көликтин (аттың) ер - турманына байланысly затлардың атлары; таралғы, үзенги т.б.

в)азық - аўқатқа тийисли зат атлары; ашытқы, уйтқы т.б.

г)үй - үскенеге тән зат атлары; керги;

д) аўырыўдың түрлерине байланысly атлар; жеги;

е) адамның сезимине, кейпине хәм дем алыўына байланысly атлар; күлки, уйқы т.б.

- лет. Бул қосымта да хәрәкетке байланысly абстракт атлық жасайды; қыслет, иллет т.б.

Еликлеўиш сөзлерден де арнаўлы атлық жасаўшы қосымталардың жалғаныўы арқалы атлықлар жасалады. Бундай дөрәнди атлықлар улыўма тәбиятта, сондай - ақ, адамзаттың күнделикли өмиринде болып туратуғын хәр қыйлы сөзлердиң, көринислердиң атамалары болып табылады. Еликлеўиштен атлықлар -ылды /- илди, - ыр /- ир, -ық /- иқ, - ын /- ин, - ан /- ен қосымталарының жалғаныўы арқалы жасалады:

1)- ылды /- илди қосымтасы көриниске еликлеўиш хәм сеске еликлеўиш сөзлерге жалғанып, атлықтың жасалыўында өнимли қолланылады; жалтылды, жылтылды, гүрилди т.б.

2) кейин үнсиз сеске питкен еликлеўиштен -ыр /- ир қосымтасы арқалы атлық жасалғанда, көбинесе сөз түбиринин ақырғы сеси үнлиге өзгереди; гүмбир (гүмп), дүбир (дүп), сыңғыр (сынқ) т.б.

3)- ан /- ен, - ын қосымталарының еликлеўишлерге жалғаныўынан да бир қанша атлықлар жасалады; бултан, селтен, жымын, жырбан т.б.

- шық /- шик, - шақ /- шек, - ша /- ше, - алақ /- лақ сыяқлы қосымталар киширейтиў хәм еркелетиў мәнисин аңлатып келеди. Булар басқа сөз жасаўшы қосымталардай өзлери жалғанған сөзлерден жаңа сөз пайда етпейди, ал тек салыстырмалы характерде киширейтиўшилиқ ямаса еркелетиўшилиқ мәни еңгизеди.

- ша /- ше қосымтасы жалғаныў арқалы предметтиң киширейтиў мәниси аңлатылады. Ол томендегидей киширейтиу мәнилерин билдиреди:

1) затлық мәни; сандықша, көрпеше, табақша, гилемше, кытапша т.б.

2) қурал мәнисин; белше, кетпенше, кепше т.б.

3) белгили бир орын мәниси; шелше, соқпақша, майданша т.б.

4) адам мәнисинде; қудаша, жигитше;

5) хайуанат атамалары; өгизше, байталша т.б.

б) аўырыў аты; қызылша.

- шақ/ - шек қосымтасы, тийкарынан, киширейтиў мәнисиндеги атлықларды пайда етеди; келиншек, инишек, қулыншақ, тайыншақ т.б.

- алақ қосымтасының жәрдеми менен жасалатуғын атлықлар жүдә аз; қызалақ, шоқалақ, қошалақ, қумалақ т.б.

- лақ қосымтасы да атлықларға жалғаныў менен киширейтиў мәнисин береді; боталақ, тайлақ т.б.(28,25)

3. 2. Атлықтың сөз қосылыўы хәм аббревиация усылы менен жасалыўы хәм оның сөз жасалыў системасындағы тутатуғын орны

Қарақалпақ тилинде атлық сөзлер сөз қосылыўы хәм аббревиация усылы менен жасалады. Сөзлердиң қосылыўы арқалы составлы атлықлар, жуп атлықлар, тәкирар атлықлар, қысқарған қоспа атлықлар жасалады.

Составлы атлықлар еки хәм оннан да көп сөзлердиң дизбегинен жасалып, улыўма бир түсиникти аңлатады хәм бир сөзге барабар болып, гәпте бир ағзаның хызметин атқарады.(6,34)

Олардың тилде пайда болыў себеплери хәр қыйлы:

а) предметтиң белгисине (түр-түси, қәсийети, формасы хәм т.б.) байланыслы; сүйир шыбын, қара торғай, ақ балық хәм т.б.

б) предметтиң атқаратуғын хызметине байланыслы; көз әйнек, көл жаўлық, муз жарғыш хәм т.б.

в) предметтиң басқа предметке уқсаслығына байланыслы; бота көз, түйе табан, ай балта, жийде жапырақ;

г) тарийхий ўақыяларға байланыслы; Ақ қапшық жылы, Уллы Ыатандарлық урыс.

Составлы атлықлар аңлататуғын мәниси жағынан да хәр қыйлы болады:

1) Адамлардың аты, фамилиясы, лақабы, кәсиби; Аяпберген Мусаев, Бердақ Ғарғабай улы, Жийен жыраў, Ерназар алакөз, Шамурат шабандоз хәм т.б. Бундай составлы сөзлер бир адамды аңлатады.

2) Хәр қыйлы географиялық атамалар; Орайлық Азия, Узақ Шығыс, Қой қырылған қала, Қарақалпақстан Республикасы хәм т.б.

3) Тарийхый ўақыялардың, халық аралық шөлкемлердин атлары; Брест келисими, Варфоломей түни, Бирлескен Миллетлер Шөлкеми, Уллы Ўатандарлық урыс хәм т.б.

4) Илим, техника хәм т.б. тараўға тән составлы терминлер; Пифагор теоремасы, сөзлик состав, келбетли фейил, пайдалы тәсир коэффиценти, Темир қазық, Жети қарақшы хәм т.б.

5) Хәр қыйлы мәкеме, атақ, дәреже, газета, журнал, китаплардың атамалары; атқарыў комитети, Илимлер академиясы, «Еркин Қарақалпақстан», «Балықшының қызы» хәм т.б. Бундай составлы атлықлар жай атлықлар сыяқлы өзгере береді; «Полат қалай шынықты?»ны оқып шықтым.

Дүзилиси бойынша составлы атлықлардың төмендеги типлери ушырасады:

- 1) Атлық + атлық; мийнет ҳақы, аяқ кийим, Темир қазық.
- 2) Атлық + келбетлик; Ережеп тентек, Бегжан Сары.
- 3) Атлық + фейил; күн көрис, бет ашар.
- 4) Келбетлик + атлық; қара май, Қызыл кытап.
- 5) Санлык + атлық; Жети қарақшы, бес жулдыз.
- 6) Фейил + фейил; ислеп шығарыў, кесип алып ислеў. .
- 7) Рәўиш + фейил; қайта қурыў.

Составлы сөзлер хәр қыйлы типтеги сөз дизбеклеринен қәлиплесип, олардың компонентлери де хәр қыйлы байланыста болады:

1) Компонентлери жупкерлесип байланысқан составлы сөзлер; Орайлық Азия, ҳал фейил, куйеў бала.

2) Компонентлер изафетлик байланыстағы составлы сөзлер; сөз басы, Илимлер Академиясы, Қус жолы.

3) Толықлауыш - баянлауыш типіндегі составлы сөзлер; жол ашар, ат шабар, ис таслау.

4) Баслауыш - баянлауыш типіндегі составлы сөзлер; түйе басты.

Жуп атлықтардың компонентлери өз - ара тең байланыста болып, олар улыұмаластырыу, жыйнақлау мәнилерине ийе болады.

Жуп атлықтардың компонентлери бир сөз шакабынан болады; көрпе – төсек, азық - аұқат (атлықтан), жазыу - сызыу, тууған - тууысқан (фейилден), ерли-зайыплы (келбетлик).

Жуп атлықтардың компонентлери мәниси бойынша ҳәр қыйлы болып келеди.(27,13)

1. Бир - бирине мәниси бойынша жақын сөзлерден болады; шәйнек - кесе, сақал - мурт, қазан - табақ.

2. Бир - бирине синоним сөзлерден болады; ҳал - жағдай, тамыр - таныс, ел - халық.

3. Антоним сөзлерден болады; қыз - жигит, алды - арты, ул - қыз, дос - душпан.

4. Бир компоненти реаль лексикалық мәниге ийе болмайды; қоңсы - қоба, хабар - атар, бала - шаға.

5. Еки компоненти де лексикалық мәниге ийе болмаған сөзлер; пат - сат, унқыл - шунқыл.

Тәкирар атлықтар тийкарынан жыйнаулау, гейде айырыу мәнислерин билдирип, көбинесе нумеративлик (өлшемлик) мәнидеги атлықтардың тәкирарланыуынан жасалады. Мысалы;

Тандыр басындағы үймелескен ҳаяллар себет - себет зағараны қолтықлап үйге кирип атыр.

Қысқарған қоспа атлықтар қарақалпақ тилинде тек совет дәуиринде пайда болды, олардың тийкарғы көпшилик орыс тилинен өзлестирилди. Мәселен, дәслепки жыллары ревком, колхоз, комсомол усаған сөзлер ҳеш

өзгериссиз қабыл етилди. Соңынан олардың айырымлары калькаланып қарақалпақ тилинде де қысқартылып айтыла бастады; аўылсовет - аўылкеңес, райисполком - райатком хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги қысқарған қоспа атлықлар жасалыўы хәм составы жағынан үшке бөлинеди:

а) Орыс тилиндеги қысқарған формасында өзгериссиз қабыл етилген қысқарған атлықлар; РайОНО, ЗАГС. Сондай - ақ, ЮНЕСКО, ФИФА, ФИДЕ, НАТО усаған интернационаллық қысқарған атлықлар да усы топарға киреди;

б) Орыс тилиндеги үлгини калькалап қысқартыў арқалы жасалған атлықлар; БМШ, АҚШ, райатком;

в) қарақалпақ тилиниң өз сөзлеринен жасалған қоспа атлықлар. Бундай атлықлар тилимизде онша көп емес; ҚР, НМПИ.

Қарақалпақ тилиндеги қысқарған қоспа атлықлар жасалыўы бойынша орыс тилиндеги сыяқлы, тийкарғы үш типке бөлинеди; инициаллық, буўынлық, аралас.

Инициаллық қысқарған қоспа атлықлар түринде жасалады

а) сөзлердиң тек бас хәриплеринен; АТС, БМШ;

б) сөзлердиң тек дәслепки сөзлеринен; ЧОН, ГАИ. Бундай сөзлер сөйлеўде хәриплер бойынша емес, ал сеслер бойынша бир сөздей болып айтылады;

в) хәрип хәм сеслерден жасалған аралас қысқарған қоспа атлықлар; ЗАГС, ЦСКА хәм т.б.

2. Буўынлық қысқарған қоспа атлықлар еки түрде жасалады:

а) еки ямаса үш сөздиң дәслепки буўынларынан ямаса бөлеклеринен; лесхоз;

б) дәслепки сөздиң биринши буўыны (ямаса бөлеги) хәм екинши сөз толығы менен алынады; пединститут, медучилище.

3. Аралас типтегі қысқарған қоспа атлықтардың составы хәр қыйлы болып келеди:

а) биринши сөздің дәслепки буўыны (бөлеги) хәм қалған сөзлердің дәслепки сеслери; РайОНО, ТашМИ;

б) биринши элементи сөз ямаса сөз дизбеклеринен қысқарған сөз болып, ал екиншиси цифрлар болады; ЯК-40, ТУ-134, ГАЗ-31;

в) хәр қыйлы формада қысқарған аралас қоспа сөзлер; Каракалпакирсовхозстрой.(29,24)

Аббревиация ямаса контракура аркалы белгили бир жай сөздің морфемалары ямаса қоспа сөз хәм сөз дизбегиниң компонентлери қысқарып атлықтар жасалады. Сонын ушын да бул усыл морфемалық усылдың бир түри болып есапланады.

Хәзирги каракалпақ тилинде орыс тилинен кирген айырым сөзлер қысқарып қолланылады. Бундай атлықтардың:

а) кейинги бөлеги; баскет (баскетбол), метро (метрополитен), кило (килограмм);

б) алдыңғы бөлеги; сестра (медсестра);

в) ортанғы бөлеклери; рация (радиостанция) қысқарыўы мүмкин.

Қаракалпақ тилиндеги адам атларын қысқартып айтыўды да (көбинесе сөйлеў тилинде) аббревиация кубылысы деп қараўға болады; Байеке, Сәке, Мәке хәм т.б.

Лексика-семантикалық усыл (субстантивация). Яғный басқа сөз шақабларының атлыққа өтиўи. Қаракалпақ тилинде атлыққа биротала өткен сөзлер турақлы субстантивация деп аталады: **бай, жас**. Бирде, басқа сөз шақабы бирде, атлық болатуғын сөз турақсыз субстантивация деп аталады. Мысалы: **жақсы, жаман, жазыўшы, тигиўши**.

Лексика-синтаксислик усыл (лексикализация). Гейде айрым сөз дизбеклери, хәттеки гәплер де өз мәнилерин өзгертип лексикаласады, бир сөзге бара-бар болып предметлик уғымды билдиреди. Мысалы: **орамасам өлгеймен (орамалдың аты), Қызкеткен, Улбосын**.

ЖУЎМАҚ

Хәр қандай тилдің сөзлик составының өсиуи, жаңаланыуы бир неше жол менен әмелге асады. Сөзлик состав өзгермейтуғын, раўажланбайтуғын, бәрхама бир қәлипте туратуғын нәрсе емес, ол үзликсиз өседи, өзгереди хәм жаңаланады. Сөзлик составтағы бундай өзгерислерди байқаў, оны есапқа алыў хәм перспективасын анықлаў-тил билиминиң ири баслы проблемаларынан саналады. Тилдің байыуына алып келиўши усыллардың бири тилде бурыннан өмир сүрип киятырған лексикалық материаллардан жаңа сөзлер хәм жаңа формаларын жасаў болып табылады. Жаңа сөзлер хәр бир тилдің өзиниң ишки раўажланыў нызамына сәйкес арнаўлы қағыйдалар тийкарында жасалады. Жаңа сөз жасаўдың тийкарғы қағыйдалары сөз жасаў усыллары базыбир тилшилер лексикада, базы-биреўлери морфологияда, тағы биреўлери (оны-сөз жасаўды) тил билиминиң арнаўлы бир тараўы деп, өз алдына бөлип шығарыўды талап етеди.

Сөз жасалыуының лингвистикалық қайсы тараўына тийисли проблема екенлиги хәзирге шекем дәлийлленбегенлигине гуўа болдық. Бул тараўда төмендегише төрт пикир ушырасады:

- 1) Сөз жасалыуы грамматикалық проблема;
- 2) Сөз жасалыуы лексикологиялық проблема;
- 3) Сөз жасалыуы хәм грамматикалық хәм лексикологиялық проблема;
- 4) Сөз жасалыуы тил билиминиң өз алдына бөлими.

Жоқарыда айтылған пикирлердің бир-бирине туўры келмейтуғынлығы соны билдиреди, сөз жасалыуы хәм грамматика хәм лексикология менен терең байланыста болады.

Сондай-ақ, сөз жасалыуы тил билиминиң дерлик барлық ярусларына қатнасы бар екенлигин айтыў керек. Мысалы, сөзлердің мәнилерин кеңейтиў, конверсия, аббревиатура қусаған мәселелер көбирек лексикологияда изертленсе, композиция, редупликация, форма жасаўшы

морфемалардың сөз жасаушы морфемаларға өтиуі, сөз жасалуының сөз шақаптары менен қатнасы мәселелен көбірек грамматикада үйреніледі. Аффиксация хәм грамматика хәм лексикологияға теңдей қатнасы бар. Сөздің пәти өзгертуі жолы менен таза сөз жасау, айырым сеслерде өзгертип сөз жасау болса көбірек фонетика тарауы менен байланыссы есаплатуғынлығына гуға болдық.

Инглис хәм қарақалпақ тилинің сөзлик составы, жаңа сөзлердің жасалуы менен байып, раўажланып баратуғынлығы сөзсиз, бизлер буны атлық сөзлердің жасалуы усулларын үйрениуі арқалы билип алдық.

Инглис хәм қарақалпақ тиллерінде бир неше сөз жасалуы усуллары бар. Мысалы, инглис тилинде атлық сөзлер традициялық грамматикада сөздің жасалуы усуллары төмендегише белгиленген:

Лексикалық - морфологиялық усул;

Лексикалық - синтаксислик усул;

Лексикалық усул;

Лексикалық - фонетикалық усул.

Лексикалық - морфологиялық усул - аффиксация хәм конверсия усулы менен жасалады.

Лексикалық - синтаксислик усул - композиция хәм редупликация арқалы сөз жасайды.

Лексикалық усул - аббревиатура, сөздің мәнисин кеңейтуі, үстеме мәни беріуі арқалы жаңа сөз жасайды.

Лексикалық - фонетикалық усул – сөздеги пәттің өзгеріуі хәм айырым сеслердің өзгеріуі арқалы жаңа сөзлерди жасайды.

Лексикалық - морфологиялық, лексикалық — синтаксислик, лексикалық — грамматикалық усуллар арқалы пайда болған болса, қарақалпақ тилиндеги атлықлардың жасалуында лексика-семантикалық усул (субстантивация). Яғный басқа сөз шақаптарының атлыққа өтиуі. Қарақалпақ тилинде атлыққа биротала өткен сөзлер турақлы субстантивация деп аталады: бай, жас. Бирде, басқа сөз шақабы бирде,

атлық болатуғын сөз тұрақсыз субстантивация деп аталады. Мысалы: жақсы, жаман, жазыушы, тигиуши.

Лексика-синтаксислик усыл (лексиализация). Гейде айрым сөз дизбеклери, хәттеки гәплер де өз мәнилерин өзгертип лексикаласады, бир сөзге бара-бар болып предметлик уғымды билдиреди. Мысалы: орамасам өлгеймен (орамалдың аты), Қызкеткен, Улбосын.сыяқлы усыллардың роли үлкен.

Хәр бир тилде жаңа сөзлер тууырдан - тууыры жасала бермейди. Олар белгили бир нызамлылықларға тийкарланып, жоқарыда көрсетилген усыллар арқалы жүзеге келеди. Бул усыллар өзиниң формасы, мазмуны хәм өнимдарлығы жағынан бирдей емес, хәр бир сөз жасау усылының өзине тән өзгешеликлери бар.

Инглис хәм қарақалпақ тиллеринде атлық сөзлердиң жасалуында, аффиксация усылының орны айрықша. Аффиксация усылы менен атлық сөзлерди жасау ең өнимдар усыл болып табылады. Аффиксация усылы менен сөзлерди пайда етиу, инглис хәм қарақалпақ тиллеринде кеңнен қолланылмақта. Сол тәрәптен, инглис хәм қарақалпақ тиллериндеги уқсаслықты көриуге болады.

Инглис тилинде аффиксация усылы арқалы атлық сөзлерди жасау, әййемги инглис тилинде өз орнын тапқан. Кейин аффикслердиң қолланыу өриси байып бара берген. Инглис тилинде атлық сөзлерди жасаудың ең көп қолланылатуғын және бир усылы, бул композиция усылы болып есапланады. Инглис тилинде хәр бир сөз шақабынан атлық сөз жасауға болады. Бундай усылды бизлер қарақалпақ тилинде де корсек болады, бирақ ол инглис тилинде композиция усылына қарағанда, кең қолланыу өрисине ийе емес.

Инглис хәм қарақалпақ тиллеринде аббревиатуралар усылы менен атлық сөзлерди жасау кеңнен пайдаланылмақта. Хәзирги күнде, бундай сөзлерди газета - журналларда, телевидениеде көп ушыратамыз. Соның

ушын аббревиатуралар арқалы жасалған сөзлерди үйренип шығыў жүдә әҳмийетли.

Инглис хәм қарақалпақ тиллериндеги атлық сөзлердин жасалыўындағы уқсаслық хәм өзгешеликлерди салыстырма - типологиялық жақтан изертлеп үйренип шығыў, хәр еки тилдеги өзине тән белгилерди табыўға ямаса улыўма тиллер системасындағы улыўмалық белгилерди ажырата билиўге жәрдем етеди. Оннан алынған нәтийжелерди, әмелий хәм теориялық сабақларда қолланыў, еки тиллик сөзликлерди дүзиўге әҳмийетли материал сыпатында пайдаланыўға болады.

Изертленип атырған жумыстың және бир әҳмийети, оның ана тили менен салыстырылып изертлениўи, ана тилине таянып екинши бир тил (инглис тилин) тез үйренип алыўы. Себеби, хәр бир адам ана тилин жақсы билсе, оның теориялық хәм әмелий тәреплерин үйренсе, онда оқыўшылардың инглис тилин меңгерип алыўы аңсат болады, оқыўшыларын пикир алысыў дәрежеси өседи.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ

I. Норматив хужжетлар хэм баслы Әдебиятлар

1. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури // Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. – Т.: Шарқ,+ 2000. – Б. 20–55.
2. Каримов. И. Баркамол авлод орзуси. Тошкент, Ўзбекистон, 1999,13-6.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент «Ўзбекистон», 2014.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №2909-сонли Қарори
9. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни // Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 7–18.
10. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» от 10 декабря 2012 г.

11. Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2017 жыл 7-апрельдеги ПФ 4947-санлы «Өзбекистан Республикасын жәнede раўажландырыў бойынша хәрекетлер стратегиясы туўралы» Пәрманы.

II. Қәнигелик бойынша әдебиятлар

7.Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного языка. М. 1979.

6.Аракин В.Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы. М. 1971.

7.Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. Л. 1969.

8.Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – Л.: Просвещение, 1979.

9.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М. 1976.

10.Ахманова О.С. Теория словообразования и задачи обучения иностранного языка. Филологические науки. 1975. №5.

11.Баскаков И.А. Каракалпакский язык. Части речи и словообразования. М. 1962.

12.Виноградов В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. М. 1962.

13.Гулямов А.Д. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. М. 1965.

14.Жирмунский В.М. О границах слова. М.-Л. 1973.

15.Загоруйко А.Я. Грамматическая сочетаемость одно из словообразовательных средств конверсии. М. 1976.

16.Иванова И.Л. О морфологической структуре слова в современном английском языке. М. 1973.

17.Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка. Раздел словообразования. М. 1998.

18. Карашук П.М. К вопросу конверсии внутри одной части в речи. М. 1979.
19. Карашук П.М. Аффиксальные словообразования в английском языке. М. 1975.
20. Карашук П.М. Реконверсия и ее роль в развитии семантических структур соотносящихся по конверсии слов. М. 1976.
21. Карашук П.М. Сопоставительный анализ семантических структур конверсионных и суффиксальных глаголов с одной и той же производящей основой. Владивосток. 1978.
22. Кацнельсон С.Д. Смысловое содержание слова. Значение и обозначение. М.-Л. 1975.
23. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. Л., 1960., 247 с.
24. Мещанинов И. И. Понятийные категорий в языке. Труды военного института ин. языков № 1, М. 1970.
25. Успенский Б.А. Структурная типология языка. М.: Учпедгиз. 1965. 231 с.
26. Кубрякова Е.С. Что такое словообразования. М. 1975.
27. Леонтьева С.Ф. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М. 1984.
28. Ледникова Э.М. О конверсии в английском языке. М. 1974.
29. Севортян Э. Аффиксы. М. 1966.
30. Смирницкий А.И. По поводу конверсии в английском языке. М. 1964.
31. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М. 1966.
32. Сорока О.П. Неологизмы, образованные путем конверсии. М. 1979.
33. Степанова М.Д. О месте словообразования в системе языка. М. 1979.

34.Усманов А.Д. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке». Ташкент. 1984.

35.Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. Т.: Фан, 2007.

Қарақалпақ тилиндеги әдебиятлар

36.Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги тийкарғы сөз жасау усуллары. Нөкис. 1976.

37.Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги сөзлердің жасалыуы. Нөкис. 1979.

38.Буранов Ж.Б. Қурбаназаров П.К. Англичан тилинің грамматикасы. Нөкис. 1979.

39.Даулетов А. Til bilimi tiykarlari. No'kis, Bilim, 2007. 208 b.

40.Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер. Нөкис, 1961.

41.Қыдырбаев А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің морфологиялық қурылысы – «Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер» Нөкис, 1971. 179-185 б.

42.Кошанов К.М. Рус хәм қарақалпақ тиллериниң өз-ара байланысы мәселелери. Нөкис, Билим, 1991. 218 б.

43.Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, Билим, 1992. 564 б.

Инглис тилиндеги әдебиятлар

44.Abduazizov A.A. Comparative phonology of English and Uzbek. - Tashkent, 2002.

45.Allen W.S. Living English Structure. 1990. 226 p.

46.Antal P. Meaning and Understanding. The Hague. 1964.

47.Azar Betty Shramper. Fundamentals of English Grammar. Second Edition, New Jersey "Prentice-Hall" 2007. 225 p.

48. Bicses Y.M. .Origin and Development of Conversion in English. Helsinki. 1968.
49. Blokh M. Y. A course in theoretical English Grammar. Moscow, 'Vysshaya Shkola'. 1983. 346 p.
50. Buranov J. Practical course in English lexicology. Tashkent. 1981.
51. Comrie, B. (1981/1989) Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology, Oxford: Basil Blackwell; 2nd edition 1989.
1. Curme G.O. Grammar of English Language. New York, 1995. 412 p.
52. Jespersen O. A modern English Grammar on historical principles. Copenhagen. 1962.
53. Greenberg, J.H. (1974) Language Typology: A Historical and Analytic Overview (Janua Linguarum, Series Minor, no. 184), The Hague: Mouton 1978. P. 23-24.
54. Irisqulov M.T., Kuldashev A.M. Theoretical Grammar of the English Language. Tashkent, 2008.
55. Murphy R. English Grammar in Use. Cambridge 2008. 275 p.
56. Satimov G. Comparative typology of English and Uzbek languages. - T. 2000, 250 p.
57. Yusupov U.K. Contrastive linguistics of the English and Uzbek languages. Toshkent, Akademnash, 2013. 288 b.

III. Интернет материаллары

61. <http://www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words/wordtypes.html>
62. <http://dictionary.cambridge.org/grammar/british-grammar/about-words-clauses-and-sentences/abbreviations-initials-and-acronyms>
63. http://lang.mipt.ru/articles/comparative_languages_levels.html
64. http://cnets.iste.org/languages_word_formation.html